Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 99 (15784) ◆ 1996 чылдың июль 30, вторник ◆ Ат салган шагы 23.45. ⇕ Салар өртээ 500 рубль.

Республиканың эмнелге албан черлериниң дүрген дуза чедириниң тускай машиналары-биле хандырып турар байдалының дугайында

Тыва Республиканың Чазааның доктаалы

1996 чылдың июль 15. № 330. Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының янзы-бүрү хевириниң машиналарының автопарыгының саны 1996 чылдың январь 1-де 275 турган, ооң иштинде кожуун эмнелгелеринде автомашиналарның саны 206. Хоорайның 25 эмнелге албан черлериндеН 6-зы бодунуң балансазында 69 автомашиналыг, арткан 18 эмнелге албан черлери «Медавтотранс» акционер ниитилеллин дузазын ажыглап, автопарктын 48 машиналары хүннүң-не ажылче үнүп турар.

Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының автобаазазы Тыва Республиканың Эт-хөреңги эргелеп-башкарарының күркомитединиң чөпшээрели-биле болгаш ТР-нин Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызының дугуруш-каның езугаар, 1992 чылдың төнчүзүнде, Тыва Республиканың Чазааның акциларының пакеди чокка акционер ниитилел кылдыр эде тургустунган.

Яамының ол автобаазазын хуужударының мурнунда, кожууннарның эмнелге албан черлеринин автомашиналары хандырылганы болгаш септелгени ол автобаазага кээп эртип турганнар. 1993 чылдан эгелеп, хуужуттунган соонда, эмнелге албан черлерининг машиналарын септедиринге баш удур төлээр акшазы чок болганындан, ол акционер ниитиледиң удуртулгазы сларның автомашиналарынга септелге кылыындан ойталаан. Ынчангаш кол эмчилер ол автомашиналарын септелгезин өске бүдүрүлгелерге кылдырып, артык кезектерни боттары тыптынар байдалга четкеннер. А кожуннарның эмнелге албан черлерининң хөй кезиинде септелге кылыр черлер, техниктиг хандырылга, артык кезектер чок болгай. Ынчангаш Барын-Хемчиктин кожуун эмнелгезинин балансазында турар 32 машиналарның үүгле 11-и, Бай-Тайганың төп эмнелгезинин 14 машиналарының үүгле 4-ү, а Өвүрнүң 6 машиназының 2-зи, Тес-Хемнин ажылдаза чогуур 8 машиназының үүгле 2-зи, Мөңгүн-Тайгада бирээ машина ажылдап турар.

Автопаркты ажыглап турарынче кичээнгейни Улуг-Хем, Эрзин, Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Барын-Хемчик, Тес-Хем, Чаа-Хөл, Кызыл кожуннарның чагыргалары кошкаткан. Ол черлерде машиналарның андарлыр, үскүлежир чоруктары көвүдээн, санитар машиналары гаражтардан, бажыннар чанындан оорлап алгаш баар таварылгалар бар.

Автодузаны чедирип турарының өртектериниң улуунга шыдашпайн хөй-хөй эмнелге албан черлери хөлезилеп ап турары автомашиналарының санын кызырар ужурга таваржып турар (уруглар эмнелгези, республика эмнелгезинин поликлиника албаны, «Фтизиатрия» каттыжыышкыны, онкология диспансери). Ол ышкаш тарифтернин бедик болуп турарының чылдагаанындан, Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы болгаш Кызыл хоорай чагыргазы эмчинин дүрген дуза чедирер станциязын «Медавтотранс» акционер ниитилелден ангылааш, муниципалитет бүдүрүлгезин тургускан.

Эмнелге албан черлеринин автотранспорт ажыглааны дээш акша төлевейн турарының чылдагаанындан, «Медавтотранс» акционер ниитилел автопарктын ажылын ара соксаткан. Эмнелге албан черлерининң өрези 1996 чылдын март 10-да турганы-биле алырга, 2456,0 млн. рубль болган.

Эмнелге албан черлерининң үзүктел чок ажылдаар чоруун хандырары-биле ол черлерниң удуртукчулары поликлиникаларны хандырарын болгаш чонга эмчи дузазын чедирери-биле хууда автотранспорттун чолаачыларын хөлезилеп алырын чөпшээрээр дугайында дужаалды ТР-ниң Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы үндүргеН.

«Медавтотранс» АН-ниң болгаш хууда автотранспорттун ээлериниң санажылгазының анализиң кылырга мындыг болган:

— «Медавтотранс» АН-ниң 14 машиназын республика эмнелгези хөлезилеп алырга, айда өртээ 225,2 млн. рубль болган, а хуу 14 машиналарны ол-ла үеде хөлезилеп алырга, 84,6 млн. рубль болган, азы 67 хуу чиик;

— онкология, кеш аарыгларының диспансерлери «Медавтотранс» АН-нин 7 машиназын хөлезилеп алырга, 80 млн. рубль болган, а хууда 4 машиналарны хөлезилеп алырга, — 11,5 млн. рубль болган, азы ортумаабиле 49 хуу эвээш;

— эмчи училищези «Медавтотранс» АН-ден 1 машинаны хөлезилеп алырга, 7,5 млн. рубль болган, а хууда автомашина — 3,8 млн. рубль, азы 2 катап чиик;

— эмчинин дүрген дузазын чедирер чер «Медавтотранс» АН-ден машина алгаш, 180 млн. рубльди төлээн, а ол АН-ден ангыланган соонда, 93 млн. рубльди төлеп турар апарган, азы 2 катап чиик.

Эмнелге албан черлериниң автотранспорт-биле материал-техниктиг хандырылгазын экижидеринге Кызыл хоорайның болгаш республиканын кожуннарының чонунга эмчи дузазын чедиринге 2128,5 млн. рубльдиң чаа 35 машинаны херек болуп турар.

Тыва Республиканың Чазаанын ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Тыва Республиканың кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга сайыды Б. К. Күдеректиң «Республиканың эмнелге албан черлериниң эмчинин дүрген дуза чедириниң тускай машиналары-биле хандырылгазының байдалының дугайында» дыннадыын хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызынга кадык камгалалдың акша-хөреңгизинин күселиби-биле чыл дургузунда 35 тускай санитар машиналарын садып алырын чөпшээрээр, оларның 7-зин уругларның поликлиниктиг албанынга ажыглаар, улуг улустуунга 7-ни, республика эмнелгезиниң санитар ужар үүүлүнге 3-түү, ие-хөрээженнернин божуп-чиигээринге ажыглаарынга 2-ни, кожууннарның эмнелге албан черлеринге 16 автомашиналарны садып алыр.

3. Тыва Республиканың Сан-хөө яамызы болгаш Тыва Республиканын Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы «Медавтотранс» АН-ге эмнелге албан черлеринге автодузаны чедиргениниң хөлезинин төлээр талазы-биле хемчеглерни алыр.

4. ТР-ниң Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы республиканың эмнелге албан черлерининн автотранспортун септээр баазаны тургузар талазы-биле саналгазын 1996 чылдын август 1-ге чедир киирер.

5. Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызынга, кожууннарның болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагыргa черлеринге эмнелге албан черлерининн автомашиналарын чөптүг ажыглап турарынга контрольду хандырарын дагзыр.

6. Тускай автотранспортту садып алырда, орук үндүүүнден хостаар дугайында Тыва Республиканын Чазаанын доктаалынын төлевилелин, оон соонда Тыва Республиканын Дээди Хуралынга көөру-биле киирерине белеткээрин ТР-нин Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы киирер.

7. Бо доктаалдың күүселдезинин хынаалдазын Тыва Республиканын Чазаанын секретариадынга дагзыр.

Ш. ООРЖАК.

ӨЗҮМҮ ЭКИ

Сүт-Хөл кожуунуң «Ак-Даш» совхозунуң механизаторлары янзы-бүрү тараа культураларын 480, мал чемин 58 гектарга чажып тараан. Бирги суггатты часкы үеде шынарлыг чоруткан-дыр, тараанда, сигеннинг-даа өзүмү эки бооп турары өөрүнчүг. Чоокта чаа суггатчылар ийиги суггатты база чоруткан.

Суггатчылар Дөңгүр-оол Ондар, Ким-оол Монгуш, Виктор Кара-Сад, Александр Ооржак эки ажылдааш, мактадып турар. Бо чылын совхозтун тараажылары бир гектардан он центнерден өрү дужүттү ап, тарааны чиринтеде-даа, келир чылын үрезинге-даа чедер кылдыр уруп, белеткеп алыр дээш, шудургу, кызымак, бот-харыысалгалыг ажылдап турарлар.

Эмей-оол МОНГУШ.
Ак-Даш суур.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 99 (15784) ◆ 1996 чылдың июль 30, вторник ◆ Ат салган шагы 23.45. ⇕ Салар өртээ 500 рубль.

«Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк улустарының спортчу фестивалы»

БЫЖЫГ НАЙЫРАЛДЫҢ ХЕРЕЧИЗИ

Сибирь болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының спорттуң национал хевирлеринге I фестивалы найысыладдың Национал парыгынга, «Совет Тыванын 5 чылы» стадионга, ипподромга үргүлчүлээн.

Спорттуң национал хевирлерин сайыырадырынга чайлаш чок улуг базымны кылыр I фестивальдың киржикчилери найыраалыг чидиг демиселди эгелээринге беленин республиканың сураглыг спортчуларының бирээзи И. Хураган, Оргкомитеттиң даргазы, ТР-ниң Чазак Баштынының оралакчызы Э. Х. Ооржак хөй национал-дыг Тыва Республиканың чонунуң, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактың, ТР-ниң Чазааның болгаш Дээди Хуралының өмүнээзинден фестивальдың киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалаан.

— РФ-тин Күш-культура болгаш туризм талазы-биле төрүне комитединиң моральдыг болгаш материалдыг деткимчези-биле Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының спорттуң национал хевирлеринге I фестивалын Кызылга, спортчу болгаш организастыг бедик деннелге эртеринге бүзүреп тур мен. Национал оюннар дээрге күш-дамыр кижизидилгезинге, кижилерни дидим, тура-соруктуг болурунга, тиилелгеже чүткүлге чаңчыктырып, кижизидер—деп, ол демиглээн.

Сибирь, Чөөн чүк улустарының спорттуң национал хевирлеринге I фестивалы улуг байырлал-дыр, аныяктарның аваңгырын, күш-шыдалын хынаарының шылгалдазы-дыр, бүгү-ле экини, өөрүшкүнү күзедим деп, ол чугаалаан.

Командаларның төлөөлекчилери РФ-тин болгаш ТР-ниң күрүне туктарын көдүргеН соонда, ийи күрүненің Ыдыктыг ырларын күүсеткен.

Спортчу маргылдааларның судьяларын чарлаан соонда, фестивальдың киржикчилериниң демиселге шынчы болурунуң даңгыраан РФ-тин болгаш ТР-ниң шилиндек командаларының кежигүнү Наталья Корж, судьяларның даңгыраан спорт мастери, ТР-ниң болгаш хоочуннарның делегей чемпиону Иван Хураган номчаан.

Фестивальдың программазында уран чүүлдүң фольклор конкурузу база кирген. Аңаа дүүштүр «Тыва» болгаш «Эртинелиг Тыва» ансамбльдериң артистери кажан-даа катаптаттымас уран талантызын киржикчилерге, чыылганнарга бараалгаткан.

Аянныг-ла болду. Ансамбльдің артистери сурагжыл, улам сайзырап орар сыгытхөөмейин, тааланчыг аялгаларын сөннептерге, оларны бир дугаар дыннап турар кижилер-биле кады таалап, изиг хүнге дакпыжаан хөрээм улам ажып, төрээн Тывамнын Мөңгүн, Бай-Тайгаларындан Тожунуң Ыраккы Чойганга, Эрзинден Бии-Хемниң Уска чедир чонум, ооң талантылары караамга илдеп көстүп, өөрүшкүнүң дамылдары безин бадып турганын эскердим.

Россияның Күш-культура болгаш туризм талазы-биле төрүне комитединиң төлөөзи Анна Львовна Дмитриевна микрофонга үнүп келгеш, чыылганнарга байыр чедирип, изиг күзээшкиннерни кылган.

«Хүреш» стадионнуң шөлүнге хакас «Куреске», бурят «Барильдаага», тыва хүрешке, якут халыштарга маргылдаалар хары угда эгелээн. Бо маргылдаалар спорттуң национал хевирлери болганда, мөгелерниң кедер идик-хеви безин дыка ылгалдыг болду. Чижээ, «Курес» мөгелери содактыг, ынчалза-даа шуудак чок, кур куржангаш хүрежир, идиктери сапык эвес, чиик идиктерлиг, «Барильдаага» куржанмас...

Фестивальдың программазында көрдүнгенин езугаар, киржикчи бүрүзү чангыс эвес хевирлерге күжүн шеннээрин чөпшээрээни — кижилерниң ниити сайзырадынга улуг дузалыын хереченлээн. Чангыс чижек. Өзүп орар аныяк моге Буян Бичеоол хакас, бурят, тыва хүрештерге шуптузунга киржип четтиккеш, багай эвес көргүзүглерни чедип алган-даа.

Фестивальдың ийиги хүнүнде дыка хөй спортчулар хөйну кайгадып, тиилелгеже чүткүлду көргүскен. «Куреске» Аркадий Мамышев, Валерий Сагалаков, Сергей Топоев (Хакас Республика), «Барильдаага» — Аяс Монгуш, тыва хүрешке — Эртине Данаы-Белек, Шагаамай Күжүгет болгаш өскелериниң-даа аттары удаа-дараа дыңналып, «аарыкчылардың» макталын ап турган.

Спорттуң национал хевирлерин сайзырадыр соруглалыг фестивальга көрүкчүлерниң «Тырт-ла, тырт!» дээн алгы-кышкызы стадион долдур чаңгыланып турду. Ол болза якут оюн. Саха Республиканың төлөөлери ук оюнну национал өске девискээрлерге нептередиги-биле көргүзүнү кылган. Ол өөрыаш былаажыр дээн уткалыг оюн болду. Ийи кижи манза ыяш кежилдир олурупкаш, ийи холу-биле ону тыртар. Якутияда бо талазы-биле спорт мастерлери безин бардыр. Маргышкан кижилерни хей-аът киирип, деткиир алгаг-йөрээлдиг, баштактаныглар-лыг, хөйну хөлзедип, хөгледир оюн. Аңаа чаңчыгып, өөренген бичии деңзилиг аныяктар 150 кг аар деңзилиг кижилерден өөрыашты ушта тыртып аптардыр.

Спортчу бо оюнну Тывага калбартып болурунуң бүгү аргалары бар, акша-көпеек-даа негеттинмес оюн болду. Ону ажык чер бүрүзүнге, аал, суур, сүүм бүрүзүнге ойнап болур. Оюннун адын өөр-ыяш тыртары эвес, а кымчы тыртары деп өскертир адап ап болур. Адазы оглу-биле, эжишкилер арында кымчы ыяжы былаажып ойнаар болза, чүгле күш-шылал кирер, шыырак шыңганнарлыг, омак-хөглүг болур. Тывалар Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк улустарының дараазында фестивалынга көдүрер-дашты сурааалдап, пропаганлаарын чугаалажып эгелээни ынчангаш чөптүг.

Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк улустарының спорттун национал хевирлеринге Спартакиадазы мооң мурнунда чылдарда 22 удаа эрткеш, соелгу сес чылда соксаап турган. Олимпий Оюннарының 100 чылында ук Спартакиаданы фольклор уран чүүлүн киирип, фестиваль болдуруп, катап диргизип эгелээни ол. Фольклор конкурузунга Кемерово области Даг шоорларының ансамбли киришкен. Назыны дөгүп орар Анна Чебучакова төрээн черин алгай бээрге хелемечи-даа херек чок апаар, а кожамыктаптарга — уян сеткил ылап-ла ундарап кээр болду. Валентина Мажина «чаңнаптарга», олудунда орган «аарыкчылар» ол-бо талаларынче чиндиңайныр, деткип, кады «чарыштырыптарга» херечи негеттинмес.

Үш хүн үргүлчүлээн спортчу чидиг демиселдиң кол түннелдерин анализтеп көөрге, Тываның төлөөлери эки белеткелдиин көргүзүп, хөй санныг, түннүг шаннал-макталдарга төлептиг болганы — бистиң шуптувусту өөрткени база чөп. Сибирьниң, Ыраккы Чөөн чүк улустарының спорттун национал хевирлеринге фестивальынга дараазында спортчулар чемпионнар болган:

Бурят «Барильдаа» хүрешке 60, 70, 82 кг болгаш оон аар дензилерге дараалаштыр Эдуард Чымба, Начын Кунгаа, Кан-Демир Куулар болгаш Аяс Монгуш;

Хакас «Куреске» 56, 64, 72 кг болгаш оон аар дензиге дараалаштыр Буян Бичеоол, Юрий Чертиков (Хакас Республика), Адар Куулар, Аркадий Мамышев (Хакас Республика);

Тыва хүреш чаңчыл езугаар улуг сонуургалды болдурган. Эрниң эрези бооп, онаан октаан эзирлер ТР-ниң күрүне тугун долгандыр девий бээрге, чоргаранчыг-ла чорду. Уйгу чок Улуг-Хемниң эгезин алганы белдиринге үүгле самнал-девиири безин чоргаарал, аас-кежии болбас арга чок. Хүрештиң эгезинде база артып калган 6 мөгениң девиглери ооң хереченизи болду.

Ат-алдары алгаан мөгелер Аяс, Маадыр Монгуштар, хоочуннарның делегей чемпиону Иван Хураган бо удаада дедараадаштыр Чимит Куулары, Кан-Демир Куулары, Анатолий Тулушту октагылааш, үжелээн долгандыры системазы-биле хүрежир ужурга таварышкан.

Бир дугаарында Аяс биле Маадыр таваржы берген. Маадыр Аяска буттатыгрыпкаш, элээн «хемчеглерни» алза-даа, күш четпейн барган. Ынчалза-даа Маадыр бодунуң эвлүүзүнде Иван Хураганны октаан. Тываның дерт дакпыр база Азияның чемпиону Аяс самбога хоочуннарның делегей чемпиону Иван Хураганны база октаан. Түүнелинде, Аяс Монгуш шүүлген, Маадыр Монгуш, үжүүрлешкен. А Иван Хураган үшкү черге төлептиг болган.

Ча адарынга өр улустан Александр Чаламба, хөрээженнерден Галина Тонтоева (кайызы-даа Тыва Республика) тиилээн.

Иви шанаан ажыр халыырынга Николай Сафронов (Саха Республика), **3 км черге** ыяш туткаш чаржырынга Евгений Илюхин (Тыва Республика), **балдыны ыраадыр шывадаарынга** Эрнст Артанзеев (Ямал-ненец автономнуг округ) тиилекчилер болган.

Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк улустарының спорттун национал хевирлеринге чемпионнарын, ийиги, үшкү черлерин алганнарны тус-тузунда алдын, мөңгүн, хүлер медальдар, үнелиг сүй белектер-биле шаңнаан. Мооң мурнунда чылдарда спорттуң национал хевирлеринге бооп турган Спартакиадаларга тыпсын турган медальларга бодаарга, чаа медальдарның үнези улуг дээрзин организакчылар албан езузу-биле дыңнаткан.

Сибирь, Ыраккы Чөөн чүк улустарының спорттун национал хевирлеринге I фестивалы организастыг деннелге эрткенин, спортчуларның бедик көргүзүглерни чедип алганын база спорттун национал хевирлерин мооң соңгаар улам сайзырадыр дээш бергелерге торулбайн, найыралдыг ажылдаарын фестивалдың түннелин үндүрүп тура, ооң Оргкомитединиң даргазы, ТР-ниң Чазак Баштынының оралакчызы Э. Х. Ооржак демдеглээн.

Алексей АЙР белеткээн.

ХӨПЭЭН-САРААТ КӨВҮДЕП ТУРЗУН

Бо хүннерде кайда-даа малга чем белеткели, шынааларда сиген кезилдези чоруп турар. Узун баткан Улуг-Хемниң унун дургаар чаптылган хемнерниң оът-сигенин кезип кирипкен. Ийи-Тал, Түлүш Кечил-оол болгаш оон өске-даа ажыл-агыйларда бригадалар кезилдени эрткен хүннерде элээн шуудаткан.

Бо чуруктa Улу-Хем унунда чаптылган шынааларда малга чем белеткели чоруп турда, элээн ырактан тыртырган. Мал чемнериниң белеткелинге бүгү-ле арга-хевирлерни ажыглаарын арат, тараачын ажыл-агыйлары биле берген. Олар эрги-даа марканың машина-техниказын септеп-селип алгаанар. Кескен мал чемнерин тергелиг аътбиле, шарыларны ажыглап, шыргалап-даа дажыглаар хемчеглерни ап турар.

Мал чемнери чалгаан ногаан шөлдерде, хемнер чоогунда оргулаштарда сарааттар, бедик-бедик хөпээннер, хайныккан ажыл-иш сагыш-сеткилди өөртүп келир-дир.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотозу.

УРУГЛАР — ӨӨРҮШКҮВҮС, ААС-КЕЖИИВИС

Уругларның чайгы дыштанылгазы кидин түлүк чоруп турар болгай. Ынчаарга кайы лагерьлерде канчаар дыштанып турарының дугайында Өөредилге яамызының сайыдының оралакчызы А. И. Очурдан интервью бээрин дилээн мен.

— Алексей Иванович, республикада бо чылын каш лагерь барыл, каш кижи дыштанып турарын номчукчуларга таныштырып көрүнерем?

—7 айның 15-тин хүнүнге чедир республикада хоорайдан дашкаар 17 кадыкшыл лагерьлери ажыттынган. Ооң араазындан дерт лагерь Чагытай чоогунда, тайга-сын эдээнде, а 10 лагерь кожуннарда туруп турар. Школа чанында хүндүскү лагерьлерниң саны—35. Бир-тээ, лагерьлер санын чугаалаан болганымда, чеже уруглар лагерьлерде дыштанып турарын база немеп каар бодадым. Кадыкшыл лагерьлеринде 3 мүн 769, а школа чанында 977, школадан дашкаар 7 лагерьде 367 уруглар, оон ыңай чайгы ажыл-агый отрядыпын 26 лагери бар, ында 888 өөренникчи дыштанган. Кадык уруглардан аңгыда, кадыы кошкак уругларывыс база бар деп чүвени утпаза чогуур, ынчангаш кадыы кошкак 62 уругларны ада-иезиби-биле катай Чедер курортче эмнедип алыры-биле чоруткан бис... Хөй уругларлыг база харык-шиннээ кошкак өг-бүлелерниң 15 уругларын «Артек» лагерьге дыштандырган бис, а 300 уруглар боттарының чурттап турар черлериниң аайы-биле уруглар төптеринде дыштанып турар. Ынчап кээрге, бо чылын 6 мүн 387 уруглар янзы-бүрү лагерьлерде дыштанган болуп турар. Бо дээрге эрткен чылдынга бодаарга, дыка эвээш болуп турар. А эрткен чылын 11 мүн 204 уруг дыштанган болгай.

— Силерниң чугааңардан алгаш көөргс, бо чылын эрткен чылдыынга бодаарга, уругларның дыштаныры эвээжээн-дир. Ооң чылдагааны акша-төгерик айтырыы бсор аа?

— Ийе, бо бистиң бергедежип-ле турар айтырыывыс-тыр. Уругларның чайгы дыштанылгазынче, ниитизи-биле, 3-тен эвээш эвес миллиард акша херек. Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле алырга, ооң араазындан 1 млрд. 214 млн. рубль республика бюджединден база ол хире акшаны социал камгалал чери үндүрер ужурлуг. Ол ышкаш 64,6 млн. рубльди Көдээ ажыл-агый яамызы болгаш ажыл чоктар төптери ажыл чок улустун уругларын дыштандырар, оларның чайгы үеде түр када ажылдаарынга үндүрер ужурлуг. Ынчалза-даа бо хүннерде республика бюджединден 500 млн. рубльди чарыгдаан. Чайгы дыштанылганы сайзырадырының программазындан 78 млн., эмчи камгалалындан 50 млн. рубль кирген. Ол дээрге херек кырында 40-даа хуу четпес болуп турар. Россияның уруглар фондузундан чаңгыс көпеек-даа келбээн.

— Эвээш-биче-даа болза акша-төгерик уругларның чайгы дыштанылгазынче үнген-дир. Ынчангаш оларның чайгы дыштанылгазы кандыг байдалда эртип турарыл?

—Мээн демдеглексеп каар чүүлүм болза, уругларның дыштанылгазын колдуу кожуннарның өөредилге киллистери болгаш башкылар организастап кылып турар. Оон ыңай уруглар дыштанылгазын эки, шынарлыг кылдыр эрттирер кыллыр бистиң Өөредилге яамызы 12 лагерьге 9 видеомагнитофонну, 9 музыкалыг тепту садып берген. Уруглар— бистиң келир үевис, өөрүшкүвүс, аас-кежиивис болганда оларның дыштанылгазынче кожуун чагыргазынан эгелээш, кижи бүрүзү сагыш салыр болза эки. Ындыг болганда, кайда кожуун чагыргазы, өөредилге киллизиденге ажылдап турар болдур, ында уругларның чайгы дыштанылгазы эки, шынарлыг эртип, дыштанып кээп турар уругларның саны хөй болуп турарын республиканың 9 кожуннарынга четкеш караам-биле көрдүм. Эки дээн лагерьлерлиг кожуннарга Эрзин, Барын-Хемчик, Чеди-Хөл, Бии-Хем, Таңды хамааржыр, а Кызыл, Өвүр, Тес-Хем кожуннарда уругларның дыштанылгазы организас чок болуп турар. Чүге дизе ол айтырыгны кым-даа чогуур деннелге чедир шиитпирлевейн турар дээрзи көстүп келген. Бо бүгүнүң чылдагааны — акша-копеек чок дээш олуруп турарында Чамдык кожуннарның төлээлери чегдинип-даа турган болза, бүгү бар аргаларны ажыглап, уругларның дыштанырынга таарымчалыг байдалды тургускан турда, Тес-Хем кожуунда чаңгыс борбак «Сайлык» лагерин безин чеди айның ортан үезинге дээр ажылып чадап каан. Ол дээрге боттарының ажылынга бичии-даа болза харыысалга-кичээнгей чогүүнүн херечизи-дир.

Оон ыңай Чазактын май 28-те 235 дугаарлыг доктаалын чамдык удуртукчуларның база башкыларның хандыр өөренип көрбейн турарын демдеглээр апаар. Ылаңгыя кожуннарда ажыл чоктарның төвү чедир ажылдавайн турар. Уруглар ажылга хаара тутпайн турар, ол айтырыгны ам-даа болза шиитпирлээри орай эвес болур, чүге дизе сиген кезилдези кидин түлүк чоруп турар, ацаа дыштанмышаан, ажылдап болур-дур.

9 лагерьлерге барган мен деп үстүнде айыткан мен, ынчангаш барганым лагерьлерниң бөгүнгү байдалы ажырбас. Уруглар-биле чугаалажырымга, ам-даа дыштаныр күзелин илередир чорду. Ада-иелер база бо айтырыг талазы-биле ургулчу айтырып кээп турар. Уруглар чеже-даа дыштанырын күзезе, акша-төгерик-биле дыка бергедежип турар бис. Ынчангаш 3-кү сезонда үүгле «Чагытай», «Байлак», «Дубинина», «Юность», «Металлург» лагерьлери ажылдаар, а артканнары үстүнде айыттынган чылдагаан-биле хагдынган.

— Алексей Иванович, чартык өскүс база өскүс уругларның чайгы дыштанылгазының талазы-биле үүнү чугаалап болур силер?

— Бо чылын Өөредилге яамызының доктаалын езугаар өскүс болгаш хөй уруглар-лыг өг-бүлелерниң уруглларының дыштанылгазын организастаарының талазы-биле тускай хемчеглер алдынган. Ынчангаш республиканың аңгы-аңгы булуннарындан келген өскүс болгаш хөй уруглар-лыг өг-бүлелерниң 160 уругларын хүлээп ап, Чагытай чоогунда лагерьлерге дыштандырган бис.

Урана БАЗЫР-ООЛ чугаалашкан.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЭЭДИ СУДУНДА

Россия Федерациязының Дээди судунуң даргазының оралакчызы В. П. Беринин бижимел-биле дыннатканын езугаар алырга, Тыва Арат Республиканың Эрүү дүрүмүнүн 12—15 үүлдери-биле буруудаттырган, 1940 чылдың ноябрь 11-де дээди ялаби-биле шиитпирген Ак-Туруг чурттуг Көк-оол Тагыштаевич Монгуштун херээн Россия Федерациязының Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле Суд коллегиязы 1996 чылдың июнь 13-те сайгарып көргеН. Тыва Арат Республиканың Үстүкү шүүгүзүнүн 1940 чылдың ноябрь 11-де хамааты К. Т. Монгушка хамаарыштыр шиитпелин РФ-тин Дээди судунуң кеземче херектериниң талазы-биле Суд коллегиязының тодаргайлаанын езугаар күш чок болдурган болгаш кем-херек үүлгедиишкиннериниң составы чок болганын барымдаалаш, херекти соксаткан.

Хамааты Көк-оол Тагыштаевич Монгушту ол херектиң талазы-биле амгы үеде агарткан.

Таңды-Тыва Республиканың 75 чылынга

ТЫВАНЫҢ БАШТАЙГЫ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

Суг-Бажынга, ынчаарда Атамановка деп орус суурга (амгы Кочетово) Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралы 1921 чылдың август 13—16 хүннеринде болуп эрткен. Тыва улустуң амыдыралынга эң чугула айтырыгларны Хурал шинтпирлээн: чаа эргечагырганы тургузар, национал бот-башкартынышкын дугайында, чурттуң баштайгы Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алыр болгаш Россиябяле харылзаа дугайында айтырыглар шинтпирлеттинген.

Тывага «чаа езу-чурумну болгаш улусчу чаа эрге-чагырганы» тургузар дугайында доктаал август 14-те бир үн-биле хүлээп алдынган. Бир үн-биле хүлээп алган база бир доктаалда мынчаар айыткан: «Таңды-Тываның Улус Республиказы болза бодунуң иштики херектериниң талазы-биле кымдан-даа хамаарышпас хостуг болгаш хостуг улустуң күрүнези болуп турар. Делегей харылзааларының талазы-биле Таңды-Тыва Республика болза РСФСР-ниң хайгааралының адаа-биле чурттаар».

Ол доктаалдар хүлээп алдынган сөөлүнде, Конституция төлевилелин чугаалажып көөрү эгелээн. Хоойлу мурнунга хамаатыларның дең эргелиг болурунуң дугайында айтырыг чидиг чугаалажып көрүүшкүнү болдурган. Ук айтырыгны шинтпирлээрин чазакка дагзыр деп саналдар база үнүп кээп турган. Ынчалзажок чоннуң авторитеттиг чыыжынга — Хуралга ол айтырыгны чугаалажып көөрүн кожуунларның чамдык төлээлекчилери саналдаан.

Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралын дүжүрүп турган Буян-Бадыргы мынча деп чугаалаан: «Совет Россияның төлээлекчилериниң дуазазыбиле биске эн-не кол айтырыгны — бот-башкартынар дугайында айтырыгны шинтпирлевишаан, өске айтырыгларны шинтпирлээрде, Таңды-Тываның төлээлекчилеринге долу бот-тускайлан чоруктуг бээри эргежок чугула деп бодаар мен. Үгеднее олар амыдыралды, чаңчылдарны билир, хөй чылдарда дуржулгага даянмышаан, ук айтырыгларны эн-не шын шиитпирлеп шыдаарлар ийик». Оон ыңай Монгуш Буян-Бадыргының медеглээни болза, хамааты бүрүзүнүң эргелерин ооң ажыл-чорудулгазы, харын амыдыралдың, бүгү чоннуң ону депшиткен эрге-байдалы тодаргайлаар апаар.

Орус делегацияның ажылдап кылганы Конституция төлевилелин баш бурунгаар өөренип көөр, чугаалажып сайгарар кылдыр Таңды-Тываның делегаттарынга дамчыдып бээрин Сибирьниң Революстуг комитединиң төлээлекчизи И. Г. Сафьянов саналдаан. Таңды-Тыва Улус Республиканың моон сонгаарны тургузаунуң дугайында айтырыгларны съездиниң шиитпирлээри ынчаарда чиик болур ийик деп, ол айыткан.

Маады кожуунның төлээлекчизи Лопсан-Осур бодунуң кожуунунуң өмүнээзинден медеглел кылгаш, Россиянын төлээлекчилериниң саналдааны Конституция төлевилелин чугаалажып көрбейн, ол-ла хевээр хүлээп алырынче делегаттарны кыйгырган. Буян-Бадыргы анаа каттышпайн, ындыг чугула документини чугаалажып көрбейн хүлээп алыры — частырыг болур деп чугаалаан. Конституцияның бүгү чүүлдерин кичээнгейлиг сайгарарын, чугаалажып көөрүн ол саналдаан.

Конституцияның орус дылда бижимелин тыва дылче очуллурар, ону бүгү делегаттарның чугаалажып көөрүнге киирер талазы-биле бадыдаашкыр болган. Август 15-те Тургузукчу Хуралдың ээлчеглиг хуралын ажыдып тургаш, Буян-Бадыргы мындыг медеглел кылган: «Бистер, Хемчик кожуунну төлээлекчилери, бодувустуң Конституциявыстың төлевилелин аалыыска-ла ажылдап кылган бис. Россияның төлээлекчилериниң саналдааны төлевилелдиң барык бүгү параграфтары ындакирген, а чүгле 5 параграф кирбээн-дир. Биске саналдаан ол беш параграфтарның чүгле чаңгызы, а тодаргайлаарга, суд чорудулгазының дугайында параграф хүлээп алдынмас хевирлиг-дир. Эриидээр кеземчени күш чол болдурары ам дээрезинде ажыктыг эвес ышкаштыр». Хемчик кожуунну ол саналынга Тываның арткан бүгү кожууннары каттышкан. Ынчалзажок эриидээр кеземчени байысаалга үезинде болгаш суд шииткелиниң сөөлүнде ажыглаары — сайзырангай чаа үе-чадада үүлдуг эвес дээрзин Россияның болгаш Моолдуң төлээлекчилери Тываның Улуг Хуралының делегаттарынга бүзүрелдиг кылдыр бадыткап кэргүскен. Ынчангаш кемчерек үүлгединиң кеземче хемчээ кылдыр хосталгазын казыыр бажынны болгаш албадалдыг күш-ажылды ажыглаарын доктааткан. Ооң сөөлүнде Тываның баштайгы Конституциязын тыва, орус, моол дылдар кырынга номчаан. Үндезин хоойлу хүлээп алдынган. Ол 22 параграфтардан тургустунган.

Конституцияның бирги парагравында: «Таңды-Тыва Улус Республика болза бодунуң иштики херектериниң талазы-биле кымдан-даа хамаарышпас Таңды-Тываның чонунуң хостуг күрүнези болур. Делегей харылзааларының талазы-биле Совет Россияның камгалалының адаа-биле республика чурттаар».

Таңды-Тыва Улус Республиканың бүгү хамаатылары хоойлу мурнунга дең эргелиг деп, Конституцияның ийиги парагравында айыткан. Байысаалга үезинде эриидээр болгаш өске-даа күштү ажыглаар аргаларны күш чок болдурган.

Чонну өөредир, чыдыдар, ооң культурлуг деңнелин бедидер, кадык камгалалын хөгжүдер дугайында сорулгаларны Конституцияның чогуур параграфтарында киирген. Таңды-Тыва Улус Республиканың хамаатылары боттарының күзээнин езугаар кандыг-даа шажынга чүдүүрү хостуг дээрзин Конституцияда чарлаан. Чурттуң экономиказын сайзырадыр, чоннуң амыдырал деңнелин бедидер талазыбиле сорулгалар база көрдүнген.

Конституцияда айытканын барымдаалап көөрге, республикада хоойлужудулга эрге-чагыргазы бүгү кожууннарның съездизинге хамааржыр болган. Ол съезд чоннуң соңгаан депутаттарындан тургустунар болгаш чылда бирээден эвээш эвес катап чыглыр. Күүсекчи дээди эрге-чагыога болза Бүгү-ниити Төп Чөвүлелге (Чазакка) хамааржыр, ооң составынга кожуун бүрүзүнден бир кижи кирип турган. Съездилер аразында бүгү эрге-чагырга аңаа хамааржыр. Төп Чөвүлел бодунуң ажыл-чорудулгазынга Бүгү-ниити съездиниң директиваларын удуртулга болдуруп, ооң мурнунга отчеттуг. Тус-тус кожуун бүрүзүнүң ажылхеректерин кожуун эргелекчизи башкарар турган, ол үш кижи составтыг коллективтиг. Ук коллективти кожуун съездизинге соңгуур чурумнуг. Сумуларның ажылхеректерин база үш кижи составтыг чөвүлелдер башкарын турган. Оларны суму съездилери соңгуур болгаш бүгү албан-дужаалдыг ол кижилерни кожууннар съездилери бадылаар ужурлуг. Суму бүрүзү кожуун эргелелинге, а кожуун бүрүзү — Төп чөвүлелге чагыртыр.

Сумуларга суд хүлээлгелерин Конституция езугаар суму чөвүлелдеринге, а кожууннарга — кожууннар коллективтеринге даандырган. Кожууннарга көрдүнмес суд хөректерин Төп Чөвүлел сайгарып турган.

1921 чылда хүлээп алдынган Тываның баштайгы Конституциязы чүрттүг демократтыг күштериниң өзүлдезинге болгаш быжыгарынга күштүг салдарны чедирген. Албан-дужаалдыг кижилерниң соңгулдалыг болгаш харылсалгалыг болурун доктаатканы, феодалдыг аппаратты күрүне эрге-чагырганың чаа органнары-биле солааны улусчу-демократтыг тургузугнуң үндезиннерин белеткеп, чугула базымны кылган.

Тываның ниитилели хөгжүлдениң төөгүлүг бир үе-чадазындан чаа, өске үе-чадазынче шилчээни-биле холбаштыр республиканың Конституциязы чаартынып, улам сайзырап келген. ТАР-ның ниитизи-биле тос конституциялары хүлээп алдынган. Ам Тыва Республиканың 1993 чылда хүлээп алдынган Конституциязын езугаар чурттап турар бис. Тываның хамаатылары улуг хосталгаларлыг болгаш эргелерлиг, ооң-биле чергелештир бедик хүлээлгелерлиг.

Тыва Республика болза Россия Федерациязының составында суверенниг (ботдогуннаан) демократтыг күрүне болуп турар. Ооң национал күрүне эргези катап тургустунган. Ынчаарга Тываның ындыг күрүне эргези 1944 чылда ССРЭ-ниң составынга Тыва Арат Республиканың каттыжын кииргениби-биле холбаштыр херек кырында читкен болгаш ТАР-ны автономнуг область кылдыр эде организастаан, а ооң сөөлүнде, элээн каш чылдар эрткенде, Тыва автономнуг республика болган.

Рада ТЕРЕ.
Юрист.

САЯНА СЕРГЕЕВНА — КҮЗЕНЧИГ АЛЧЫВЫС

Долдур солун, сеткүүлдер дыгаан барбажыгын эгин ажыр азынган, эвилең аажы-чаңныг аныяк херээжен кижини Шагаан-Арыг хоорайның кудумчуларынга бо-ла көрүп болур. Ону Саяна Сергеевна Сандак дээр. Почта келгенде, азы пенсия үлей бергенде ол хоорайның чурттакчыларының манаан, күзенчиг аалчызы. Дузааргак, хат-салгын дег, адак-бышкаа чиик ол ажылгыр кижи улуг өг-бүленең ээзи дээрзин чамдык кижилер кайын билир. Бодунуң чаш ажы-төлүнден ангыда, өскүс дыңмаларын азырап, кижизиткен. Хөй каът бажында чурттап орар хирезинде дузалал ажылагыйын сайзырадып, ногаа, картофельди өстүрүп орар. Ооң харыылап турар участогунда солун, сеткүүл чагыдылгазы доктаамал чоруп турар. Чурттакчыларның акша-төгериниң байдалын барымдаалап, чагыдылганы айлап, кварталдап организастаарына боттуг үлүгхуузун Саяна Сергеевна киирип келген.

ЧУРУКТА: С. С. Сандак чаа келген почта сайгарылгазында.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ.
Авторнуң тырттырган чуруу.

ШЫНАРЛЫГ ЧОРУТКАН

Сүт-Хөл кожуунда «Ак-Даш» совхозтуң 8 кодан шээр малының кыргылдазын шынарлыг дооскан, бирги, ийиги чуулдазын чоруткан, ук ажылды совхозтуң улуг мал эмчизи Олег Шыдыраевич Сарыглар билдилиг, организастап эрттирген.

Хой чуулдазынга ажылаар эмни тып аары берге, ынчалза-даа Олег Шыдыраевич Сарыглар чон-биле чугаалажып, тывынгырсагынгыр болуп, эвээш-бичедаа болза, эм-таңны, бар аргаларны ажыглап тып алгаш, совхозтуң шээр малының чуулдазын шынарлыг чоруткан.

Дадар-оол САРЫГЛАР.

КЫЗЫЛ—ТООРА-ХЕМ ОРУУН ЭГЕЛЕЗЕ

Тожу кожуунның чону шаандакы үелерден бээр-ле республика төвү-биле харылзажыр эки орук чогундан кызагдан чораан. Ынчангаш 1950-1951 чылдарда кожуунның удуртур-баштаар даргалары чонну эвилелдеп тургаш, Тожунуң Мөөн хөлүнүң чаны-биле чорааш, Куу тайганың шала чавыс арттарын ажыр, Каа-Хемниң Коптулааш, Кызылче кире бээр орукту, ооң мурнунда Хараалдыр, Ойнаның алдын уургайларынче чоруп турган аът, шанак оруктарын ажыглап тургаш, чамдык черлерни каскаш, ол үениң машиналары эртип турар орукту кызыл хол күжү-биле кылдырткан турган. Ынчан ол орукту чер доң турар үеде ажыглап, кожуунга херек янзы-бүрү чүүктерни үндүр-киир дажыглап турган. Ам ол орукту алдын казар «Ойна» артельдиң улузу Кызылдан Тожунуң Мөөн хөлүнүң чоогу арт кырынга чедир каалама орук кылдыр ажыглап, кыш-чай чок чоруп турарлар. (Чүгле күзүн Каа-Хемни кежер паром ажылдавайн бааргa, орук ажыглаттынмас бичии үелер бар). А ол арт кырындан Тожунуң төвү Тоора-Хемге чедир чүгле 60 километр хире.

Бо 60 километр черде эрги орукту септеп, чамдык берге, тулаалыг черлерни бо үениң күчүлүг техниказын ажыглап тургаш, өскертип алыр арга бар.

Амгы үеде Кызыл — Тоора-Хем аразында машина чүгле кышкы үеде (январьдан мартка чедир) дөңгүп, чадап эртер Туран хоорайны тавараан орук бар. Ынчалза-даа ол орук Мөөн—Копту тавараан оруктан чүс километр узун болгаш чүгле кыска үениң иштинде ажыглаттынар болганда, арыжылга, харылзаага улуг идиг бербейн турар.

Төп-биле доктаамал орук харылзаазы чок болганындан, кожууннуң экономиказын моон ыңай сайзырадып, хөгжүдери улуг бергелерге таварыжып турар. Орук чокта, экономика улуг-ла дизе, ботка ажыглаар бөдүүн аъш-чем аймаа, оон дээредезе хүнде кедер идик-хөп бүдүрининден өрү сайзырап шыдавас деп чүве билдингир. Ол ышкаш орук берге, узун, чарыгдал хөй болганы-биле, кожуунче сөөртүп эккеп турар бараан өртээ өске черлерден 2-3 катап улуг болур, а чамдык сөөртүү берге шил, кадаг, шифер, бажынга ажыглаар янзы-бүрү дериг-херексел, машина аймаа сөөлгү үеде шуут садыгларда көзүлбестээн.

Бо айтыырлар үүрмек, бичии-даа болза, чоннуң хүн бүруде амыдыралы-биле холбашкан болгаш чоннуң акша-төгериинге дорту-биле дээп, амыдырал-чуртталгазының деңнелинге салдарны доктаамал чедирип турар.

Мөөн—Копту таварып чоруткан орукту кылырга, долгандыр турар бойдуска улуг когарал чедирер хире үрегдээшкин турбас ужурлуг. Ында безин балык үүргене төгер хемнер-даа чок, а септеп-салыр эрги орук чүгле 60 километр хире. Черле ынчаш кыш-чай чон чоруп турар орук кылып каар болза, ону ажыглаар кам-хайыра чок алыскажыксек кижилерге удуп Когту хемге бойдус камгалаар организацияларның доскуулун тургузары чугула.

Бо айтыырны чүгле бодум эвес, а хөй эш-өөрнүң сумези-биле бижидим. Кожуун чагыргазының даргалары, кожуунның чону орукту удуп эгелээринге улуг сонуургалдыг болгаш боттарының талазындан орук тудуунга бар-ла аргалары-биле киржир изиг күзелин илередип турар.

Дадар-оол МЫЛДЫК.
Тожу кожуун.

АКША-ТӨГЕРИК ЧОКТА...

Хову-Аксының чуртталгакоммунал ажыл-агыйының хөй адырлыг бүдүрүлгези Чеди-Хөл кожуунда база бир улуг бүдүрүлгелериң бирээзи. Ол үш улуг цехтен — коммунал ажыл-агый, чылыг-электри төвү, механика цехтеринден тургустунган. Ында ниитизи-биле 311 ажылчыннар ажылдап турар. А чылыг-электри төвүнде 160 кижи хаара туттунган. Ол бүдүрүлге черииниң директору Анатолий Васильевич Баев-биле чоокта чаа ужурашкаш, оон мындыг чүүлдерни билип алыр аргалыг болдум.

Бир-ле дугаарында четпес үче үүл дээрге, февраль айда-ла чылыг-электри төвүн септээр талазы-биле херек документилерни четчелээш, аңаа чеже акша-төгерик херегин санааш, киирип каан. Ам бо хүннерде одалга сезону доозулгандан бээр ийи ай ажып турар, а биске амга чедип чаңгыс көпеекдаа бербээн. Директор баштактаны аарак мынча диди:

— Ак-Довуракты төп одалга системазын доңуруп каарга, дораан-на акша-төгерикти бериптер чорду ийин, бис база ол арганы ажыглаар бодап тур бис. Акша-төгерик чок-ла дээш, анаа-ла көрүп алгаш олурар арга бар эвес, бо хүннерде боттарывыстың күжүвүс-биле шыдаар ажылдарывысты кылып эгелединис. Бистиң боттарывыстың кылып шыдавас ажылдарывыс база дыка хөй. Бодап-даа көрүнер даан: бо часкы болгулаан өртте-ден бедик вольтулуг электри чагылары кээп дүшкүлээн. Оларның ниити саны 12. Ол ышкаш дөртү шуут барып ушкан, а элеційнин, тенлинейнин турар чагылар база хөй. Оларны септеп кылыр, чагылар садып алырынга безин акша чок боор-дур.

Ажылчыннар февраль айдан эгелээш акша-төгерик албаан. Күрүне биске 3 млрд. хире рубльди бээр ужурлуг тургаш, амдыгаа чедир берип шыдаваан.

А бистин энергетиктерге база өске-даа организацияларга бээр ужурлуг өреснис бо чылдың июнь 1-ниң медээзи-биле алырга, 7 млрд. рубль чедип турар. Ооң иштинде үүгле ооң хөөзу 5 млрд. рубль чедип турар апарган. Орскиде Сибирьниң өннүг металл эргелелиннге 700 млн. рубль өрелиг арттывыс. Черле ынчаш акша-төгерик чокта канчап чурттаарыл, бергедээн айтыырыг ийин бо—деп, А. Баев чугаазын доосту.

Савый-оол ООРЖАК.

СЕМИНАР ЭРТЕР

ТАР-ның тургустунганындан бээр 75 чыл оюнуң үезинде, август 14—18-те Якутияның, Бурятияның, Даг-Алтайның, Хакасияның, Тываның чогаалчыларының семинары Ак-Довуракка болуп эртер. Ол семинарны Россияның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар черииниң секретарьлары Валентин Сорокин —М. Горький аттыг литература институдунуң проректору, Ванцетти Чукреев — литконсультант, прозачы, Юрий Кузнецов— шүлүкчү, Виктор Чалмаев — критик, Михаил Числоков олар удуртуп эрттирер. Сибирь девискээриниң национал республикаларының чогаалчыларының семинарының кол сорулгазы — аныяк, өзүп орар салым-чаяанныларны илередири база Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнүнге хүлээп алыышкын болур. Бир эвес Якутия, Бурятиядан 3-3, Даг-Алтай, Хакасиядан 5-5 чогаалчы киржир болза, Тывадан 14 кижи. Аалчылар Тыва күрүненің тургустунганындан бээр 75 чыл болган оюнуң байырлалын көрүп, танышкаш, семинар эрттирер чер — Ак-Довурак хоорайже углаптар. Ону эрттиреринге Ак-Довуракты шилип алганы таварылга эвес.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

ЧЕРНИ ЧӨП АЖЫГЛААР

Сүт-Хөл кожуунда көдээ ажыл-агыйга тааржыр черлериниң ажыглалынын болгаш камгалалының талазы-биле ажылдарны кожуунның чер курлавырларының болгаш чер тургузаунуң комитеди чорудуп турар. Кожуунның алды ажыл-агыйында 129235 гектар чер быжыглаттынган.

Сүт-Хөл кожуунның колхоз, совхозтары часкы тарылганы, үрезиниң четчир шаа-биле суггаттыг черлерни эзен кагбас, ону чөптүг ажыглаар сорулганы салып, күженишкинниг, тура-соруктуг, кызымак ажылдааннар. Тус черлериниң суму чагыргалары-биле демнежип алгаш, ниитизи-биле 422 гектар тарылга шөлүнде тарааны тараан, оон алган күскү дүжүттү хандырылгазы кошкак болгаш хөй уругларлыг өг-бүлелерге үлеп бээрлер.

Кожуунда ниитизи-биле 163 арат ажыл-агый бүрүткеттинген, оларда 6595 гектар ажыглаалыг черни быжыглаан. Кожуунның аратарының аразында чыллан чылче онаашкан черин чөптүг ажыглап, тарылганы, суггатты өй-шаанда чорудуп, эки дүжүттү ап турар арат ажыл-агыйлар эвээш эвес. Чижээ, «Хевек» арат ажыл-агыйы (удуруткчузу Шенчат Ондар), «Ак-Даш» (Сыын-оол Күжүгет), «Өзенги» (Эрес-оол Ондар), «Буянныг» (Дыртый-оол Ондар) дээш, оон-даа өске арат ажыл-агыйларны адап болур.

Сүт-Хөл кожуунда чамдык арат (тараачын) ажыл-агыйлар алган черин чөптүг ажыглавайн турары хараадаанчыг. Чижээ, «Бай-Хөл» арат ажыл-агыйы (удуруткчузу Валерия Монгуш), «Ай-Суу» (Оюмаа Ондар), «Тиилелге» (Бапал-оол Монгуш), «Соскаал» (Валерий Ооржак), «Сайлык» (Алексей Ондар) дээш, оон-даа өске арат (тараачын) ажыл-агыйлары чер ажыглалынче кичээнгей салбайн турар. Бир эвес чер өзүн хамаарышкан черинге ээ-харыысалгалыг, чөптүг, үениң негелдезинге дүүштүр ажыглаар болза, оон алган дүжүт чарыгдалдар, карылгаларны дуглап, орулганыдаа эвээш эвести бээр ужуртлуг.

1996 чылдың чартык чылының хыналдазының түннелинден лгаш көөрге, кожуунда 33 арат (тараачын) ажыл-агый алган черлерин чөптүг ажыглавайн турар. Тыва Республиканың Чер кодекизинин 34-кү үүлүнче үндезилээш, черни бир чыл дургузунда ажыглаваны дээш ону хавырып болур.

Россия Федерациязының Президентизиниң 1996 чылдың март 7-де үндүрген «Хамаатыларның хоойлу езугаар эргелерин боттандырар дугайында» № 337 Чарлыынга үндезилээш, колхоз, совхозта ажылдап турар хамаатыларга, пенсионерлерге, көдээнин социал хандырылга черинде чыллдан турарларга, түр үеде хосталып турар көдээ ажыл-агыйның ажылдакчыларынга Чер үлүүнге эрге дугайында хереченлелерни тыпсып турар. Бо ажыл талазы-биле «Ишкин» совхозтуң директору Чымба Балдыкович Монгуш Чарлыкты тоомчага албайн келген, амгы үеге чедир совхозтуң девискээринде хереченлел алыр эргелиг хамаатыларның ниити данзызын кожуунның чер комитединге дужааваан.

Вера КУУЛАР.

Сүт-Хөл кожуунуң чер курлавырларының болгаш чер тургузаунуң комитединиң даргазы.

ӨРЕЗИН КАЖАН ТӨЛЕЕРИЛ?

Тываның электри четкилер эргелелиниң Эрзин участогуң рынокту экономиканың берге байдалдары оюн эртпээн. Электри күжүн ажыглааны дээш совхозтар, организациялар, бүдүрүлге, албан черлери төлевирни төлевестээн. Амгы үеде кожуунның ниити өрезиниң түңү бир миллиард рубль четкен. Ооң иштинде коллективтиг ажыл-агыйлардан алгаш көөрге, «Чаа орук»—600, «Мөрен», Ленин аттыг—260, 280, «Нарын» —90 миллион рубль өрелиг. Коллективтиг ажыл-агыйлар, совхозтар үүрмек эштежилге, кооператив, ниитилелдерге чарлыр, эде организастаттынып турда, электри энергиязын ажыглааны дээш өре төлээр черлер тывылбастаан.

Өй-шаанда техниктиг ажаалда кылбааны-биле мал чын кодаппарже, фермаларже, хову турлагларынче электри дамчыдып турган чагыларның хөй кезии ирип, ушкулагылаан. Ушкан чагыларны чаартып тургузарына хөй түнүг акша чаргдалы негеттинер апаар. Бистин участок база ботрулга-чарылга-биле ажылдап турар болгаш, электри четкилер эргелелинден шалын акшазы, кывар-чаар материал, дериг-херексел айтырарга, баштай кожуун иштинде өренер-биле үзе санажып алынар деп каардыр. Участоктуң 10 санныг ажылчыннары чартык чыл иштинде шалың акшазы албааннар. Аъш-чем, идик-хөп садып алыры бергедээн, план езугаар ажылдар кылдыңмастаан. Тываның «Энергосбыт» чери кожуунуң беш суурундан ангыда, малчын коданнарны, фермаларны, хову турлагларын электри энергиязы-биле хандырарын апрель 26-да соксаткан.

Суурлар аразында электри хандырылгазының техниктиг ажаалдазын участоктуң ажылдакчылары боттандырын чорудуп турарлар. Сумулар чагыргалары «Энергосбыт»-биле керээлер амдаа чарын албааннар. Кожуун иштинде Тываның электри четкилер эргелелиниң балансазында чүс ажыг трансформатор пунктуларының хөй кезии малчын коданнарга хамааржыр. Чайгы үеде малчыннар кожүн чоруй баарга, трансформаторларның үзүн оорлап турун берген. Харындаа трансформатор оорлаар чорук тывылган. Малчын коданнарга турган Нарындан ийи, Мөренден дөрт, «Чаа оруктан» ийи трансформатор ис чок читкен. Трансформаторларның щиттеринде дериг-херексел оорлап эгелээн. Ооң үржүүндан «Чаа орук» совхозтун Сувураада сүт-бараан фермазы кыштадыр чырык көрбээн.

Улуг электри шугумундан курлавырга арттырып каан чагыларны, электри удазыннарын база оорлап алгаш баар-дыр. Шак мындыг байдалга чедип келген улус-тур бис. Тоймаглаттынган электри шугумнарын, трансформатор пунктуларын катап тургузарынга база-ла хөй түнүг акша-төгерик негеттинер-ле болгай.

Электри энергиязын шын эвес ажыглааны дээш Нарында 14, Мөренде 12 өрелерни торгаан. Керээ чарбайн электри ажыглааны дээш торгаалга опаашкан биче бүдүрүлгелер база бар.

Кожуун иштинде электри энергиязы ажыглааны дээш бир миллиард рубль чыгыы өре-биле канчап санажырыл, участоктуң ажылчыннары моон соңгаар канчан ажылдап, амыдыраарыл деп айтырыгларны шиитпирлээринге Эрзин кожуун чагыргазынга ТР-ниң Чазаа кандыг дуза көргүзүп болур ирги?

Самдан САЛЧАК.
ТЭЧ-ниң Эрзинде участогунуң мастери.

ЧЕМЕЛЕДИРИ КЫМГА-ДАА КҮЗЕНЧИГ ЭВЕС

Бистин республикада кожа-хелбээ Моол күрүне-биле кызыгаарлажып турар кожууннарга Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин, Тес-Хем хамааржыр. Бо кожууннарда кызыгаар байдалының дугайында чүгле мен эвес, а ол кожууннарның чурттакчылары кызыгаар шерииниң ажылдакчылары. Дээди Хуралдың депутаттары, мал-маганын оорлаткан кижилер, Чазак кежигүннери безин солун-сеткүүлге бижип, радио, телевиденеге чугаалап шаг болган-на болтай. Өвүрнүң дугайында чангыс эвес катап тодаргай чижектерни көргүзүп турган бижээн мен, А ам эн ыраккы кожуунувус —Мөңгүн-Тайгада ажылдап, чурттап келген болгаш чурттап чоруур-даа аныяк сарлык кадарчызы Александр Салчактың база Мөтен-Бүрен суурда кызыгаар камгалалының дружиназының командири Цезарь Донгактың таварышкан таварылгаларындан бичии чүүлдерни номчукчуга таныштырар сорулга-биле моны бижидим.

Эрткен 1995 чылдың он бир айда Чеди-Тей кызыгаарынга А. Салчак бир тыва малчынның чөпшээрелдиг «барс» маркалыг ок чок боозун түдүп алгаш, тейдеп харап олурарга, малчынның чоогунда бичии өзен иштинге 2 ээрлиг аът көзүлген. Удатпаанда аъттарның ээлери моолдар бо-ла көстүп келгеннер. Саша ок чок боозу-биле кызыгаар үрекчилерин коргудуп турган тудуп алган.

А 1994 чылда совхозтуң 20 ажыг чылгызын, 50 ажыг бода малды бо-ла кызыгаардан ол таланын «кайгалдары» оорлаап бооп турар. Бо-даа, өске-даа фактыларны ынчангы милиция начальнигинге тайылбырлап чугаалаарга, херекке албаанын аныяк сарлык кадарчызы хомудап чугаалап орду. Ол ышкаш ол 2 моолду аъттар-биле моол заставага Саша дужаап бээрге, анаала салыпкан болган. Ол салырда, Моолдун заставазы бистин застава-биле чугаалашкаш салганы илерээп деп, Саша чугаалады. Ол дугайында менээ улуг хомудалын илеретти.

Тус черниң чиңгине чурттакчызы бо кадарчының бодалы, чугаазы мындыг: «Моолдуң оорлары Моолдун кызыгаар шериглери-биле сүлчээлиг, оорлаашкын болгаш өске-даа үүлгедиишкинер кайы-даа кызыгаарда болур болза, кым-даа чүүдаа кылбаан, кым-даа, чүүдаа бүрүүлүг эвес, кым-даа чүү-даа, кымны-даа көрбээн, ол-ла».

База-ла 1994 чылда бо-ла кадарчы оорлаткан 17 инээн Бэй-Тайгадан боду барын истеп чораан тып аарга, ол оорну Кызыл-Мажалыкка чедиргеш, кандыг-даа хемчег чокка салыпканын Александр Доржуевич база чажырбайн чугаалаар болду.

Командир Цезарь Донгак бодунуң дружина хүлээлгезин езугаар Тоолайтыга бистин кызыгаарывысче 5 километр кирип келген бир моол тыва малчынның өөнге шайлап орда, азы кызыгаарның 80-ги демдээнге тудуп алган. Ону тудуп аарда база анаа-ла таварылга бооп эвес, а тей кырындан дураннап оргаш тудуп алган.

Моол кызыгаар үрекчизин үжен-чиндиишкин кылбайн холун тудуптарга, ооң оң холунда ажыдып каан доңгурак чорааны база илерээн. Ону чүү дээрил? Адар-боолаар ок-боозу чок-даа болза, соок чепсекти белеткеп алгаш чорааны илдеп-дир.

Туттурган моолду Тоолайтыга дружина командири хоойлу-дүрүм езугаар ында казапакка 3 хондур хоруг-даааш, база-ла хилиичектиг застава шериглериниң келбээни-биле анаа-ла салып чорудуптар ужурга таварышкан. Ол дугайында кожуун чагыргазының даргазы Шойоол Иргитович Намы ол-ла Тоолайтыны таварып чоруп олурувуста чугаалаар чорду.

Эки тура улусчу дружинада 8 кижи бар. Хайгаарал кылырынга 2 мотоциклдиг турган, а ооң бирээзи үрелген. Цезарь Сергеевичиниң чугаазы-биле алырга, хайгаарал кылырынга ам база 2 хире мотоцикл болза кончуг-ла эки. Ол ышкаш ылаңла кылыг-кызыгаар черде ажылдаан, чурттап чоруур совхозтуң өске-даа ажылчыннары-биле бир дөмей, эки тура дружиниктер ок-боо, тускай идик-хөп болгаш өске-даа, дер-херекселдер-биле хандыртынмаан.

Дружиниктер ок-боону, идик-хөпти, техниканы (мотоцикл) республиканың төвүнден деткиир болза, боттарының шалыны-биле-даа садып аарынга белен, харамнанмас улус болду. Шак ындыг, төрээн черииниң кызыгаарын камгалажып, боттарының ажылдап алган акша-төгериин безин ниитиниң херээ дээш харамнанмайн турар идепкейлиг ооллдарны Чазактап деткиири черле хүннүң айтырыы-ладыр. Чединмеаинден, четтикпеаинден чемеледири кымга күзенчиг боор.

Батый КЕНЕШ.

Тывага радионуң 60 чыл болур оюнга уткуштур

РАДИО ЧАЛГЫЫН ИНДИР КЫЛГАШ...

Тывага радионуң тургустунган төөгүзүнүң дугайында архив материалдарын коптарып, эфирже эң баштай тыва сөстү үндүрген баштайгы радиодамчыдылгазын кылганнар-биле чугаалажыр аас-кежиктиг болган мен. Ол дугайында материалдарны радионуң мурнундагы-даа юбилейлериниң үезинде бижигилээн мен.

БО УДААДА бодумнуң радиога ажылдап турган үелерим дугайында сактыышкыннар кылырын эшөөр дилээн чүве. Черле ынчаш, мээн чогаадыкчы-лаа намдарымдан көөрге, ооң хөй кезии радиога эткен боор чорду. Ынчангаш Тывага радионуң сайзырап келгенин, кымнарның канчаар ажылдап турганын, база Тывага экономика, ажыл-агый, культура хөгжүлдезинге тыва радионуң болгаш телевидениениң кандыг рольду ойнап келгенин билир мен.

Журналистиң ажылын «Тыванын аныяктары» солундан өгелеп алган кижи болгай мен. Баштай «Молодежь Тувы» солунга ажылдап кирдим. Орта Светлана Козлова, Надежда Блинова, Ольга Тока суглар-биле кады ажылдап турдум. Орус дыл кырында аныяктар солуну дүжерге, «Тыванын аныяктары» солун чүгле тыва дылга үнүп өгелээн. Ону Олег Сувакпит редакторлай берген, ооңа Ю.-Э. Кудажы база редакторлап турду. Редакцияга школа киллизин эргелекчилеп турган, декрет шөлээже үнген мен. Ынчан бо үе ышкаш, чаш уруг доруктуруп азыраарынга узун хуусаалыг төлевирлиг шөлээ бербес чүве болгай. Бичин оглум ийи ай чедип чорда, арай деп ажаакчы тып алгаш, ажылдаарыбиле редакцияга чедип келдим. Орнумда өске кижи ажылдай берген болду. «Силерни дедир ажылга алыр арга чок-тур» деп, редактор чугаалаарга, хөнүм багай чаныптым. «Чүге бажың халайтыпкан чоруурың ол?» лизе-ле, мээн чаңгыс классчым, ынчан радиога ажылдап турган Олег Салчак бо шенээмден сегирип алды. Чылдагаанын чугаалаарымга, Олег амыдай берген ышкаш болду. «Дораан радиога кел. Сөөлгү медээ редактору Алексей Чараш-оолдуң орнунда кижи чок, Алексейни горкомче инструкторладып аппардылар» дилир. «Көргей зан» дээш, бажынымче базыптым. Ол радиога ажылдаарга солун-на турган боор. Ынчалза-даа ол сөөлгү медээ деп чүвени та канчаар кылыр, та кайыын тып алыр чүве деп боданып, бажынымга чаныш келдим. Ол-ла хүн, дүүш сөөлүнде Олег машиналыг хаан келгеш, школачы чаны-биле алгыва-дыр: «Дурген, уруг. Тонгак Хорун-оолович сени кел дилир!» деп бо-ла. Оглумну адазынга тутсупкаш, Олег-биле кады хаптым.

Радиокомитет даргазы Тонгак Хорун-оолович Таржаа эптиг-ээлдек, ылын-баштак чаны-биле мени хүлээп алды. Ол мени билир турган, ооң аалынын ишти Хомушку Будуповна мээн чаңгыс классчым-на болгай.

— Берге чүве чок, өөрени бээр сен. Ында орус дыл кырында сөөлгү медээ редактору Лариса Михайловна кончут дуржулгалыг кижи, ооң өөренип аптар сен —деп, Тонгак Хорун-оолович чугаалай-дыр.

Сөөлгү медээ редакторлап кирипкен мен, Лариса Михайловна менээ дузалап, чаа ажылымга мени башкылап өгелээн. Ол ажылымга шуудап чоруп олурумда, комитетке багай чүве болган. Даргавыс баштаан белүк радио ажылдакчылары Чаваанаже сургакчылап бар чыткаш, аварияга таварышканнар. Ол белүк-биле човаан мээн чаңгыс классчым Олег Салчак чок болган. Орта дыка-ла хомудаан мен. Олег бо-ла сөөлгү медээ редакциязынга маңнап келгеш, школачы чаны-биле мээн эктимче часкааш, «Кандыг чоруп тур сен, Кать?» деп айтыпар. Лариса Михайловнага бистиң школага канчаар ойнап-хөглеп чораанывысты хөөрээр кижи болгай.

Ай хире ажылдап чорумда, Тонгак Хорун-оолович мени кабинединче келдирти.

— Ургларга чогаал бижип чоруур болгай сен, уруглар редакциязынга ажылдазынза тааржып боор — деп сүмелей-дир. Чөпшээрештим. Дарга дораан менээ дужаал бижип кагды. Ол дужаал Тонгак Хорун-оловичиниң Комитет даргазы тургаш үндүрген сөөлгү дужаалы болган. Айыл-халапка чедиргген авария ужун ону ажылдан хостап каан. Ооң орнунга обкомга инструкторлап турган, ооң мурнунда базала радиога корреспондентилеп ажылдап турган Николай Дамбаевич Шиирипей даргалай берген.

ЫНЧАН радиога дыка шыырак коллектив ажылдап турган. Олег Сувакпит, Николай Ваньков, Виктор Черняев, Василий Журавлев, Виктор Тагба, Дартан-оол Ендан, Хертек Ким-оол, Хертек Таан-оод, Юмбу Зина чогаадыкчы коллективтиң кол өзээ болуп турган. Дикторлар Монгуш Допчаа, Галина Дүгержаа, инженер-техниктиг ажылдакчылар Юрий болгаш Виктор Евдокимов-тар, Алексей Конгар езулугла ажылынга бердинген үлүс чүве. Кол редакторлар Салим Сүрүн-оол, Василий Ананьин дыка шыңгыы негелделіг. Чаңгыс сөс-даа катаптап, келдирлеп болбас, бедик ыдыктыг, утка-шыырлыг дамчыдылгаларны эфиржe үндүрерин негээр турганнар. Дамчыдылгаларны ийи дылга белеткээр. «Аныяк пионер» деп радиожурналды орус, тыва дылдарга катай чорудуп, аныяктарга дамчыдылгаларны база белеткеп турдум. Аныяктарга база ангы радиожурнал тургузар деп саналымны даргаларым деткээн. Чаа радиожурналга ат дээш эштерим аразынга мөөрей-даа чарлаан мен. Олег Сувакпиттиң адааны «Чалыы назынның отчугажы» деп ат менээ эн-не таарымчалыг болган. Ол атты алап бергени дээш Олегге приз кылдыр бир калбак шоколад-даа садып бердим.

Чогаадыкчы езу-биле солун, дидим дамчыдылгаларны чорудуп турганым дээш мактадып, Төп радиолан бизин шаннал-макталлы ап турган мен. Ынчалза-даа чамдык четпестерим дээш хана солунга бо-ла далбайтыр чурудуп алган турар мен.

Аныякта кирип могаар-турарын-даа билбес, ол үеним кончут аар «Репортер-2» дээр магнитофонун чүктепкеш, хову бригадалары, фермалар кезип, кылаштап чоруур боор чүве. Ам харын амыр апарган чүве-дир, машина чок болза, команлировка-даа үнмес. Магнитофоннар-даа чиик, эптиг апаргаш.

Бир катап Баян-Тала ховаунда дужут ажаап турган механизаторлардан репортаж кылып алгаш, орта наушниким алып каапкан болган мен. Эрткен-дүшкен машиналар «балылаар» дээш улуг орук кыйынга келгеш, ооңну чоктап кааш, дедир-ле хову турдаанче базыптым. Механизаторлар кидин-не чемненир дээш четкилеп келген, бир черде бөкперлежип алган чирилешкен турлар. Мээң наушнигимни кулактарында кедип алган бир оол эштерин «шинчип» дыңнаалаан тур.

— Сээн чүрээн орта эвес соп тур, аал. Чүнү үүлгедир деп бардын? —деп, эжинге ол чугаалай-дыр.

— Че, че, чүү-даа дынналбас чүве чорбадыве, мегелеве — деп, оозу удурланды. Оларның чанынга чеде бергеш, кезек ыыт чок тур мен. Таңнылы-ла турган боор, бир кырган ирей шын-на сеткили-биле дилей-дир.

— Бо-ла чораш, эмчидомчуга шинчидип көрбээн кижи мен. Эмчилер хөректи дыңнаалап турган, кандыг аарыг барын билип алыр чүве дээр чоржук, мени дыңнаалап көрүнерем, ооларым — дээрге, ооларга «чир шон» дүштүлер. Мен демги ооларга чеде бергеш: «Бо мээн үн дыңнаар чүвем-дир, берип көрүнер» дилим. Демги оол арай эпчоксуна берген хире, наушникти менче сунду.

— Эжен-не бо, сл бижиттинген үннү моон-биле дыңнаар чүве ышкажыл, мээн үнүм кандыг болган ирги, дыңнап көрзе але — деп, демин бижидип турганым комбайнер оол чугаалай-дыр.

— Ажырбас, дыңнап болур силер—дээш, пленкамны дедир долгааш, наушнигимни тудуштургаш, демги ооларче сундум. Эштери ону долганы берген.

— Ойт, комбайн даажы дыңналып тур! — деп, оол хүлүмзүрүп чугаалай-дыр.

— Каям, каям, мээн комбайным даажы боор —дээш, бирээзи наушникти былаажы берди

— Ой ам кижи чугаалай берди... боларның үну-дур — дээш, менче айтып тур. — Алдын-сарыг хову-даа дилир.

Ооллар ээлчежип, наушникти кедип алгаш дыңнап турлар.

— Ам бо сен чугаалай бердин, аал — дээш, бирээзи наушнигин чугаалап турар ооларче сунарга, оозу «че-че, бодунар дыңнанар» дээш, өскээр туруп алды.

— Бодун үнүңден чоп ыыдыр сен —деп, ону чемеледілер-даа.

— Ам болзун, өскезин радиодан дыңнап алыр силер— дээш, магнитофонумну өөгүрүп, хавын дуглай бердим.

—Дүнмам, эйт, мээн та хөрээм, та чүрээм аарып турар чүве, мени дыңнап көрүүнерзе — деп, ооларнын бирээзи баштантанды-даа. Ажылымга келгеш ол таварылгамны өөрүмге чугаалаарымга, каттыржып шаг болдулар. Дараазында бир сургакчылап чораш, изиг-түлүк ажыл үезинде эзирик чалчыттынып турган бригадирни магнитофонга бижидип алгаш, «Шагар-Арыга» үндүрүпкен мен. Ол бригадир менээ дыка ажынган дээр чораан.

ЫНЧАЛДЫР-ЛА радиога үш чыл хире ажылдап чорумда, Тывага телевидение тургустунар деп барган. Мени Москвага СЭКП ТК чанында партиянын дээди школазында чаа ажыттынган телевидение салбыныче өөредип чорудупкан. Ону чедиишкинниг доозуп, телерадиожурналистиң тускай эртемин чедип алгаш келиримге, партия обкому мени Телерадиокомитеттиң телевидение талазы-биле оралакчызынга бадылап каан. Ынчан телевидениенин ол удуртукчузуун телестудия директору дээр турган. Орта бир чыл хире ажылдап, чаа өгелеп турган телевидениени удуртуп турдум. Оон соонда Комитет даргазынын радио талазы-биле оралакчызынга ажылладып каан. Орта 16 чыл хире ажылдап, радионун чогаадыкчы коллективин удуртуп келдим.

Чогаадыкчы коллективке удуртукчу болуп ажылдаары амыр эвес. Коллективтиң кежигүннериниң аажы-чаңы, эртем-билии, чогаадыкчы шинээ аңгы-аңгы. Оларны чаңгыс аай негелдеге дүүштүр углап-баштаары амыр эвес боор чораан. Ооң кадында радиожурналистика талазы-биле тускай эртем чок, колдуу-ла практика-биле мергежий берген кижилер ажылдап турган. Ынчалза-даа бодунуң сонуургалы-биле ажылдап киргеш, ол мергежилди кончуг эки шингээдип алган дуржулгалыг кижилер-биле ажылдаары чиик болур чүве. С. Хертек, Л. Зубарева, М. Кара-Тоннуг, Д. Ендан, Л. Босенко, Н. Ваньков, Г. Ковалев оларның белеткээн дамчыдылгалары радиодыңнакчыларның сонуурталын быжыыбиле чаалап ап турган. Оларга кандыг-даа ажылды дагзырга, олар ол даалганы ыяап-ла үезинде бедик деннелге күүседир турганнар. «Хойжуларның радиостанциязы», «Үежилериис овур-хевири», «Улуг-Хемниң чалыглары», «Төрээн Тывавыста» деп дамчыдылгалар дыңнакчыларның сеткилинче делгем орукту изеп, «Радиокыйгыржыг» («радиопереклička») деп дамчыдылгага Ак-Довуракты, Кызылдың тудугжулары, Эрзиниң, Чөөн-Хемчиктиң малчыннары, Таңдының, Бии-Хемнин тараажылары, Тожуның ивижилери, Мөңгүн-Тайганың сарлыкчылары кыйгыржып, радио дамчыштыр арга-дуржулгазын солчуп, амыдыралын билчип, таныжып турганнар. Боттарының арның көрүүшпейн, чүгле агаар чалгыы-биле хөөрежип турган кижилерни студияга чалап эккеп, таныштырып, чугаалаштырып-даа турган бис. Ол дамчыдылгаларны улус аажок сонуургаар чүве. Атсураглыг «Шагар-Арының» барбас-четпес чери-даа чок, ол шаккан соонда, ынаа харыы бербейн баар, хемчег алдыртпайн баар кижи-даа чок. Черле ынчан ол үеде эфиржe үнүп турган дамчыдылгаларның дээштии кончуг, авторлар ол дээш дыка кызар чүве.

УДУРТУКЧУ кижиниң ажылы хөйге көстүр эвес. Эфирде үнүп турар дамчыдылгаларның уткашынарын, ооң эфиржe эртер-эртпезин удуртукчу харыылаар. База кажан кандыг дамчыдылгаларны кайыын кылырының планнары удуртукчунуң холун дамчып эртер. Ол планнарны ай санында обкомга бадыладыр, оларны күүседзин ай санында обкомга илеткээр, планда көрдүнген дамчыдылга күүсеттинмээн болза, удуртукчуну дыка-ла чемелээр боор чүве. Дамчыдылгалардан аңгыда, оралакчы дарганың харыылаар айтырыглары-ла хөй. Бир катап бистиң дамчыдылгавыстың шагында-даа эвес, дүүш үезинде Бүгү-эвилел эфиривиң «СОС» деп чалгыынче кыдат дамчыдылга кире берген. Ол бичин-ле када болган чүве ийин. Ынчан Комитет даргазы шөлээлеп турган. Обкомдан мени келдирткеп. Чеде бээримге, Тока дарганың кабинединде хөй-ле даргалар чыглып келген. КГБ даргазы эфиржe кыдат дамчыдылга эрте бергенин дыңнаткан. Ында бистин буруувус чок дээрзин тайылбырлаарын ораладаштым. Мени дыңнаар чүве кайда боор, шыңгыы доңгуда алдым. Ол үеде Кыдат-биле хамаарылга нарын турган үе болгай. «Политсеремчилел чок» деп түңнел кылган чүве.

Бир корреспондент район үнүп чораш, радиодыңнакчыларның чагыын езугаар концертке бир чагыг эккелген. Харалаан, ол чагыг шиттирген кижиге турасказаткан чагыг болган. Ол дээш база доңгуттурдум. «Ойтулааш» деп сөс эфиржe өрте берген дээш обкомнуң сурталл килдизинге өлөөнне салбаңнаткан мен. Владимир Кашура Тываның сураглыг чогаалчызы С. А. Сарыг-оолдуң номчукчуларбиле ужуражылгазындап репортаж эккелген. Ында чогаалчы «чогаал ажылын кожамыктардан ужуктап алган боор мен. Ол үеде аныяктарның кежээки оюну ойтулаашка чула-ла кожамыктажыр боор чүве» деп чугаалап турган. Даартазында обкомнуң суртаал килдизинге мени келдирткен. «Ойтулааш» дээрге реакциялыг оюн-дур. Ону хоруп каан. Чүге ол ойтулаашты суртаалдай бердинер?» деп, килдис эргелекчизи шыңгыы айтыра-дыр. Баштай аайын тышпайн боданып орган, «ойтулааш канчап-даа реакциялыг оюн болбас ужурдуг» деп маргыжып өгеледим. Хайлыг, ол үеде улуг даргалар-биле маргыжып болбас, чүгле хүлээп алыр турган чүве-дир ийин. А мен маргышкаш чыдыпкан мен. Тайылбыр бижи дээрге, ында база-ла ойтулааш реакциялыг оюн эвес, шаанда клуб, культура бажыннары чок турар үеде аныяктарның кежээ чыглып алган ойнан, хөглээр оюну деп тайылбырлап каан мен. Даргам «Силерни секретариат көөр чүве. Орта ажылга артар-артпазынарны база көөр чүве» деп дыңнатты. Хирези, ол секретариат деп чүве болбаан хире. Обкомнуң парлалга секторунуң эргелекчизи келгеш, радио ажылдакчыларын ораладалы, орта мээн дөгей, харыысалга чогумну сойгалап, обкомнуң мурнундан эльээп-не чемелээш барды ийин. Чогум менээ кандыг хемчег көргүскенин билбейн калган мен.

Ажылдакчылар арагалап, чурум үрептерге база-ла чемелелдер үстүнден куду саарлып-ла өгелөөр чүве болгай. Ол харын чоп турган боор. Ол дээш удуртукчу харылаар апаар. Арагалаптар, чурум үрептер ажылдакчыларым ужун моральдыг-даа, материалдыгдаа харыысалганы түктеп чордум ийин.

КОМИТЕТТИҢ симфониктиг оркестри тургустунган баштайгы хүнүнден өгелээш, оркестрни харыылаар кылдыр менээ дагзып каан чүве. Аңгы-аңгы черлерден чыглып келген чыныды артистерде кандыг-даа кижилер турган. Тос башка аажы-чаңныг артистерни чаңгыс аай углап-баштаары амыр эвес болган. Ынчалза-даа олар-биле ажылдын хыын тып, дирижерларга дузалажып, оркестрниң репертуарын солун утка-шыырлыг кылдыр тургусчуп, чоорту кижизидилге ажылын шору углап-баштап-даа алган бис. Комитеттиң симфониктиг оркестри Тывага баштайгы профессионал оркестр болган. Ол Тывага музыка уран чүүлүн сайзырадырынга кончуг улуг рольду ойнаан. Тыва композиторларның симфониктиг чогаалдары улам немежин, баштайгы дирижер Леонид Карев, ооң соонда Виктор Тока, Ришад Ахметзьянов улуг сонуургал-биле ажылдап, оркестрниң репертуарын чогаадыкчы езу-биле байдыып турганнар. Артистер Владимир Шанавин, Борис Нухов, Юрий Макаров, Владимир Тока, Валерий Соколов, Вячеслав Кенденбиль болгаш өскелер-даа боттарының ажылынга бердинген улус. Ыраажы Монгуш Өшкү-Саарның үнү симфониктиг оркестрге үдеткеш улам өткүт болгаш күштүү-биле чаңгыланып турган. Оркестр симфониктиг музыканы чонга бараалгадырындан аңгыда, радио болгаш телевидениениң бүгүде дамчыдылгаларын музыка-биле каастап турган. Оркестр баштай 18 кижи составтыг турган, 37 кижи чедир өзүп, долу күштүг оркестр апарган. Симфониктиг оркестриң үделгези-биле күүсеттинген ырлар бөгүндээ радиодан чаңгыланып турар. Ыраажылар Вера Норбунуң, Зоя Монгуштуң күүселделерин радиодыңнакчылары улуг сонуургалбиле хүлээп ап турган. Черле ынчан ол чылдарда симфониктиг оркестриң ачызында радионуң фонетеказы кончуг дүрген өзүп, чаа-чаа музыка чогаалдары хөйүбиле немешкен. Композиторлар А. Чыргал-оол, Р. Кенденбиль, Х. Дамба, С. Бюрбе, А. Танов оларның чаа-чаа симфониктиг чогаалдары улай-улай бижиттинип, фонетеканың алдын фондузунче кирип турган. Дыка хөй чаа тыва ырлар бижиттингилээн. Фонетекарь Т. Хөртезин ол бүгү байлакты хөлчок камныг, чурум-чыскаалдыг тургузуп, фонетека ажылын биллилии-биле организастап турган. Черле ынчан чогаадыкчы-даа, инженер-техниктиг-даа ажылдакчыларның ажылынга бердингени, сагынгыр-тывынгыры-даа кончуг. Олег Зайпевке удурткан инженер-техниктиг ажылдакчылар бедик харыысалга-биле ажылдап турган. Үн операторлары, үн режиссерлары езулуг-ла чогаадыкчы ажылдыг. Бир катап мындыг таварылганы ам-даа утпас мен. Үн режиссеру Клим Сүрүнмаа биле үн оператору Айгерим Сандан үн бижиир студияже даштыыртан хөйле даштар дажыглап турлар. Элдепсинин, чүнү канчан турарын айтырдым.

— Фонетекадан хая-даш казыраан даашты тыппадывыс. Ону боттарывыс кылын алыр дээш — деп, Сүрүнмаа харылай-дыр. Шынап-ла, олар мээн Калдак-Хамар орук тудуунуң 30 чыл болган ооңга турасказаткан «Калдак-Хамар» деп шиимде хая-даш бустуушкунунуң даажын музыка кырынга боттары кылын ап, Айгерим бижээн, Сүрүнмаа даштар каңгырадыр чууктаан турлар. Бижиттинген пленкадан, шынап-ла, буступ бадып турар хая-даш даажы дыка тода дагжап турду. Ол-ла шииде шулураан хемчигеш даажын база боттары кылып алганнар. Диктор Владимир Тимней демир-хуунга суг эккелгеш, ону таз тавакче шулурадыр кудуп турар чораан. Даажы, шынап-ла, шулураан дамырак даажы ышкаш болган. Олла мээн «Калдак-Хамар» деп шиимниң рольларын колдунда радиожурналистер боттары күүсеткен. Маады Кара-Тоннуг, Дартан-оол Ендан, Сиирин Таваа, Монгуш Калдар, Светлана Дапзын-оол болгаш шиинин өске-даа кижикчилери. Бир эвес «Калдак-Хамар» деп шии фонетекада камгалаттынып арткан болза, оларның ойнааны артистерден дулак чок болган дээрзин эскерелер боор. Черле ынчаш ол үеде радио, телевидение ажылдакчылары уран чүүлге дыка-ла сундулуг турган. Хоорай, республика уран чүүл көрүлделеринге идепкейлиг киржип, шаннал мактала чедип турган чүве. Копцертке кедер тускай хептерни артистерискe даарадып берип-даа турдувус.

РАДИОНУҢ чогаадыкчы коллективи-биле солундаа, берге-даа үелерни эртип келген мен. Бодувустуң чурттап турган үевистиң негелдезинге дүүштүр чурттап, ажылдап турган бис. Кандыг-даа коллективтиң ажылы удуртукчудан улуг хамаарылгалыг болур. 16 чыл иштинде радионуу удуртуп келген үемде ол коллектив багай эвес ажылдап турганын хоочун журналистериниң сактып чугаалажып турары менээ өөрүнчүг. Дыка хөй журналистер, ооң иштинде бодум база, ынчангы «Совет телевидениениң болгаш радиовещаниениң тергиини» деп хөрек демдектериниң эдилекчилери бис. Арада-ла хазактың орден-хаваалары-биле шаннаткан-даа бар, алдарлыг атсыкка четкеннер-даа бар. Ол бүгү радиожурналистериниң чедиишкинниг ажылының бадыткалы болур. Топ радионун эфиринче ай санында үнүп, эки солун дамчыдылгалар дээш мактадып, чамдык тематиктиг дамчыдылгаларывыс Бүгү-эвилел чергелиг үшкү черже-даа үнүп турду. «Совет телевидение, радиовещание» деп журналга мээн материалдарым-даа парлаттынып турган. Радиожурналистер Седен Хертек, Дартан-оол Ендан, Лариса Зубарева, Маады Кара-Тоннуг, М. Момбужай, Любовь Босенко, Николай Ваньков, Хертек Ким-оол, Оюн Делгер-оол, Калдар Монгуш, Сиирин Таваа, Чечек Кенден, Александра Монгуш, Елена Кертик-оол, Владимир Кашура, Роман Тас-оол болгаш өске-даа эштер солун, бедик утка-шыырлыг дамчыдылгаларны белеткеп, дикторлар Сергей Кондинкин, Нина Сарыглар, Владимир Тимней, үн оператору Айгерим Сандан, үн режиссерлары Сүрүнмаа Клим, Белек Ооржак, машинакчылар Топай Сувакпит, Елизавета Кызыл-оол, Зоя Монгуш тыва радионуң дамчыдылгаларын чонга бараалгадыр дээш эвээш эвес үлүг-хуузун киирип чорааннар. Ынчан радиожурналистиканың мергежилин чаа-ла шинчидип өгелеп чораан аныяктар Лидия Иргит, Любовь Шойдук, Светлана Дапзын-оол, Нина Куулар келир үеде идегелди көргүзүп турганнар.

Радиожурналистер и и ажылынга бичии-даа болза дуза болзун дээш ай санында радиожурналистика кичээлдерин чорудуп, аная радионуң янзы-бүрү жанрларының дугайында, радиодамчыдылганың дыл-домаанын, музыка каасталгазының дугайында чугааны чорудуп турган бис. Ындыг кичээлдер эки үре-түннелди берип турган. Ол ышкаш солун кижилер-биле, ажылагыйлар удуртукчулары-биле ужуражылгаларны доктаамал эрттирип турдувус. Ындыг хемчеглер радиожурналистериниң үгле боттарының чулуунга хандыланып калбайн, амыдыралдың хөй янзы талаларын ханы билип, дамчыдылгаларны бедик деннелге белеткээринге дузалап турган.

Тыва радионун 60 чыл оюнга уткуштур сактыышкыннарны кылып тура, радио бөгүн-даа информациянын күүлүг чепсээ болбушаан, чонгуң санал-оналын, сагыш-сеткилин солчур индири болуп артканынга өөрүп чоруур мен.

Екатерина ТАНОВА.
Тываның алдарлыг чогаалчызы, төөгү эртемниң кандидады.

Сонуургап номчуңар

КИОСК КАЙЫЫН ТЫВЫЛГАНЫЛ?

«Киоск» деп сөс Европага Чөөн үүктен келген чүведир эвеспе. Садчыгаш иштинде бичии бажынчыгаш азы палатка дээн уткалыг. 1750 чылда Англия чурттуг бир кижи Индиядан чуртунга чаныш келгеш, бодунуң бичии садчыгажының иштинге киоск туда шаап алган. Үүрмек бараан садар садыгжы ону көргеш, дораан-на өттүне каапкаш, кудумчуга киоск тудуп алгаш, аңаа бараанын делгеп салгаш, садыглап өгелээн. Амгы үеде кудумчуларында суй белектер, солун, сеткүүл, ижер суксуннар садып турар киоскилер чок хоорайны кижи кайыын-даа тыппас.

КАЙДА ДИИСПЕЙ АЛГЫРЫП ТУРАР ЧООР?

Швецияның бир хоорайының хөй аал ишти чурттаар бажыңының чурттакчылары 46 хонук дургузунда уйгудыш көрбейн келгеннер. Хүндүс-даа, дүне-даа бир-ле черде дииспей мяу! мяу! мяу! деп үүктел чок алгырып-ла турар болган. Полиция болгаш өрт черинiң ажылдакчылары чаа туткан бажыңның подвалын, үстүкү крышазының иштин үжеп-чиндип пат-ла болганнар. Харын-даа чамдык ханаларны дежерин-даа оралдажып келген. Дииспей кайыын-даа тывылбаан. Адак сөөлүнде чүү илерээн деп бодаар силер? Бажыңның чаа одалга ситемазы дииспей ышкаш мяу деп үн үндүрер болган. Ам ол бажыңның чурттакчылары батареяларының дииспей үну-биле ырлаарынга чанчыга берген.

БУДУК ЧИДЕ БЭЭР

Японияда ыяш кончуг ховар. А саазынны ыяштан кылыр-ла болгай. Ынчалгаш японнар саазынны камнап алырының чаа аргазын саналдап турар. Токионун өөлүк химиктери бир хонук иштинде саазынга чааптарга, ооң будуу арыг тас кылдыр арлы бээр будукту чогаадып кылган. Ооң соонда арыг саазынга база катап бижип, ону каш удаа ажыглап болур сен.

ЧИГИРЗИГ ШАҢНАЛ

Францияның Каркасоне хоорайының кондитерлери автомобиль хемчээлдиг кедергей улуг тортту ананас деп үнүштүү чимизиндеп кылган. Бо үнелиг белектиг тус черниң автоорударынга болган автомобиль чарыжынга тиилээн чолаачыга тыпсыр. Кулинария уран чүүлүнүн ол чогаалының деңзизи 850 килограмм.

САПЫКТАРЛЫГ ЫТТАР

Чаа Зеландияда Великтонг хоорайның чурттакчылары кудумчуларда холдарында, буттарында сапыктар кедирип каан ыттар көргеш, баштай аайын тыппайн, пат-ла өлдепсингеннер. Ынчалза-даа ол ам чаа тыптып келген мода эвес, а ажыл албан кылырынга эргежок чугула хеп болган. Полиция ажылдакчылары овчарка-ларга тускай резин сапыктарны кедирер ужурга таваржып турар. Чүге дээрге дүнеки үеде полиция ажылдакчылары ресторанларга ыттар алгаш ажылдаарга, өзирээн кижилериниң шошсолаа кылган таварылгаларында хөй аяк-сава буступ турарындан чамдык ресторанларның шалаларын шил буазундулары долган болур. Олар ыттарның буттарынга кадалыр, кемдедир боорга. резин сапыктарны камгалал болуру-биле кедирип турар.

КИЖИ ЭЗДИ ЧИИР ПАР

«Бангладеш обсервер» солуннун дыңнадып турарыбиле алырга, бо чылдың эрткен бешь айларында Бенгаль уктуг пар Бангладештин чөөрби ийи чурттакчызының амы-тынынга четкен. Ооң соонда, бичии-ле үе эрткенде, ол араатан база чөөрби кижини балыглаан. Аргарыг иштинде аңнап чоруп турар браконьерлерниң балыглапкан парлары кижилерге тергиин дерзки апарганы илден. Сөөлгү 15 чылдар дургузунда Бангладеште 353 кижи парларның халдаашкынындан амы-тынындан чарылган болуп турар.

Чаа ном

«ЭКИ АЪТКА ЭЭ ХӨЙ...»

Найысылал Кызыл коданың хайымныг базаарынга чораан, тыва номнар сайгарып саткан оолдарга ужураштым. Бир-ле дугаарында «Аътка тураскаалды» сонуургай бердим. Автор Кара-Куске Чооду, Тыванын ном үндүрер чери... Номчуп даамыргайлап турумда: «Садып алгаш номчу, дарга, халас номчутпас бис, ам рынок үеэ болгай» —дижип, кайгалдарым кынчыктырбайн барды. «Өртээ кажыл, оолдар?»—дилим. Узун оол турган: «Чаа ном-дур, дарга, 10.000 акша». «Адырам, оолдар, Рынокта— дугурушкан өртек бар болгай, кашка дугуржур бис». Чолдак оол: «Ындыг болза 5.000 болзун». «Садыгжылар саарлыр, дугуржур деп чүве бар болгай, 3.000 берейн» дилим. Кирбей кара салдыг аксы чыттыг эр: «Силерге чугааладывыс ышкажыл, беш мун акша деп. Алыр болзунарза алынар, албас болзунарза албакар. Өске улус садып алыр ыйнаан» Номну номчуксаарым-даа аажок, 5 мунну бергеш, садып аллым. Базаарның баажызы ындыг болду-ла.

Кедергей изиг хүндүс хөлегеге номчуп олургаш, шактар эрткенин эскербээн болдум. «Аътка тураскаал» чогуур үезинде кестүп келген, шымбай ном-дур деп бот дугайты бедик үнелээр мен. Авторга өөрүп четтирдивис дээр бис. Тыва Республиканың Президентизи, Тывала Аът спортунуң федерациязының Президентизи хүндулүг Шериг-оол Дизижикович Ооржак ук номну редакторлап, ак орукту чаяаганынга өөрүп деткиир мен.

ТР-нин алдарлыг ажылдакчызы, сураглыг чогаалчы, журналист Кара-Күске Күнзекович Чоодунуң чаа ному «Тыва кижи аътка ынак» деп шулук-биле ажыттынар.

Чогаал чүве болганда, «сюжеттин хөгжүлдези сүттүг шайны аартааны» дег, сүрлүг күштүг чоруп-ла турган. Номнун композициязы база онзагай болду:

1. Эзир-Кара болгаш өскедаа «контрлар».
2. Парлалгадан материалдар.
3. Чоннун аът дугайында эртеми.
4. Үлегер домактар.
5. Кожамыктар.

«Аътка тураскаал» чүгле аътка ынактарга, малчыннарга эвес, а өөреникчилерге, башкыларга, тыва кижи бүрүзүнге чугула ном» деп автор бижээн-дир. Шынап-ла, ындыг болур ужурлуг-даа. Биеэде, эки шагда, мээн ачамга аттар-даа, кулунчактыг белер-даа, аскыр-даа, турган чүве. Межегейниң Дарган-Ирейге чаңып турган, менээ мөңгүн чүген, чуларны кылдырып берген. Бодум хууда ээрлиг-даа чораан мен. Ачам ашак «кызыл-дустаан» соонда, Межегейге колхозташкан-ла, аскыр өөр чылгывысты; черле хамык малывысты эки туравыс-биле коллективтиг ажыл-агыйже сүрүл берген бис.

Рыноктуг экономиканың күчүлүг силгиншиннери турда, аттыг чурттап, ажылдаар болзувусса, шыдажып, бутка туруп шыдаарын билип ор мен.

Корода ОЮН
Хову-Аксы.

ШКОЛА ЧАНЫНДА ЛАГЕРЬ

Эрзин кожуун чагыргазының улус өөредилге килдизи уругларның чайгы дыштанылгазынче улуг кичээнгей салып, школа чанында лагерьни ажыткан. А Мөрен ортумак школазының чанында лагерьнин амгы сезону июль 9-та ажылдап өгелээн. Ында 26 уруг дыштанып турар. Путевка өртээ 30 мун рубль. Чартык өскүс-уругларга база хөй уругларлыг өг-бүлелерниң ажытөлүнге путевканын өртээ 15 мун рубль, а бүдүн өскүс уруглар халас дыштаныр. Лагерьге турар күзеллиглер бо чылын хөй болган, ынчалза-даа акша-төгерик-биле хандырылганын чедишпезиби-биле шуптузун хүлээп алыр арга-шипээвис чок болду. Уругларга, ада-иелерге чүвенин ужур-чевүн тайылбырлап чугаалап-даа бердивис.

Бо лагерьде дыштанып турар уруглар ойнап, хөглээриндеп аңгыда, ажыктыг ажыл-херектерже база хаара туттунган. Чижээ, школа интернат чанының девискээринде тараан ногаа аймаан суггарып, школаның септелгезинге база дузалажып турар. Оон аңгыда, төрээн черинiң каас чараш, чурумалдыг черлери Ак-Хайыраканаржаанынче, Куйже, Тере-Хөлче экскурсиялап, теледамчыдылгалар, клубка кинолар көрүп мага хандыр дыштанып турарлар.

«Хырны толудда сергек» дээр болгай бис. Ынчангаш уругларны хүнде 4 катап чемгерип турар. Повар Чечек Кыргысовна Сади амданныг, чаагай чем-биле чемгербишаан, кыс уругларны янзы-бүрү шынарлыг чем кылырынга күзелдии-биле өөредип турар.

Бо лагерь эртен 8 шактан кежээ 17 шакка чедир ажылдаар. Бир эвес акша-төгерик-биле хандыртынарла болза, лагерьни август айда база ажыдарын школаның удуртулгазы өөренип көрүп турар.

Долаана КУУЛАР.

01 дыңнадып тур

ХАРЫЫСАЛГАЛЫГ БОЛУР

Чингир-ногаан, ак-көк дээрлиг, каткы-хөглүг чай келген. Оон-биле кады өрт болуру эвээжеп чавырлы берген-даа болза, оон айыылы, дүвүренчиг байдалы артыышаан хевээр. Чүге дээрге найысылалда болгаш кожуунларда биче хемчээлдиг өрттер болып турар. Күрүнепин өртке удур албан эргелелиниң төп пунктузунга хүн бүрүде өрт болган дугайын дыңнаткан медээлер үзүк чокка дамчыттынып турар. Оларның иштинден бок аймаанын, сигенни, харын-даа ээн кагдынган, хайгаарал чок тудугларның өрттенип турары хөйү-биле илереттинген. Ылангыя чайның баштайгы айында бойдустуң бүдүрүп кааны, быскан хар дег, терек мочугазының чазылган ак «хөвеннери» чурттакчылыг черлерге болгаш аргаарыгларга улуг өрт айылын тургузуп турар. Чер бүрүзүнге ындыг хар дег чыглып калган мочурга хөвеннериниче оваарымча чок октапкан таакпы көзүнден азы бичии оолдарның сонуургалбиле шүдүнзе кыпсыпканынлап, дары ышкаш, кывыычал «хөвеннин» чалбыыжы кончуг дурген өске черлерже дамчый бээр, оон өрт айылы үнер.

Мындыг янзылыг чылдагаан-биле өрттенген бок аймаан, сиген-ширбиилди, кагдынган тудугларны шалыпкын өжүрери-биле Кызыл хоорайның өрт камгалал кезээнин өртүлери хонукта он ажыг үнүүшкүннерни кылып турар. Чамдык агаар-бойдус бүргег, хаттыг хүннерде, мындыг чижектиг кывыышкыннар дыка айылдыг. Манаа чижек кыллыр Кызыл хоорайның «Вавилин өөтпөөнге» болган өрттү киирип болур. Ол өрттүн күрүнеге чедиргген когаралы ниитизи-биле 2 млрд. 236 миллион болган.

Бо чүнү көргүзүп турарыл дээрге, бичии кывыыш

Юбилейге тураскааткан чогаадыкчы көрүлде

АЛДЫН-КЫЗЫЛ КӨЖЕГЕНИҢ ХУУЛГААЗЫННАРЫ

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы, республиканың Улусчу чогаадылга төвү Таңды-Тыва Республиканың 75 чыл оюнга тураскааткан улусчу театрлар аразында республика көрүлдезин эрттирип турар. Ооң кол-ла сорулгазы — бот-тывынгыр театр уран чүүлүнүң моон-даа ынай сайзыралын деткиири, улусчу театрларның репертуарын байыдары, режиссерларның чогаадыкчы дилээшкиннеринге боттуг дузаны чедирери. Ол ышкаш сумуларда, кожуннарда шии коллективтериниң реператуарын анализтеп көөрү, талантылыг бот-тывынгыр артистерни, режиссерларны, шии тургузукчуларын илередип тывары болур.

Көрүлденің баштайгы чадазы кожуннар төптеринге эрткен. Аңаа кожуннар бүрүзүнден шилиндектер илерээн. Олар көрүлденің пинги ээлчээнге киржир эргени чаалап алган.

Кожууннар аразынга шии көрүлдезин ийи зонага үскен. Барыын зона: Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Чөөн-Хемчик, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Ак-Довурак. Көрүлденің болур чери—Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга Культура бажыңы. Чөөн зона: Бии-Хем, Тожу, Каа-Хем, Кызыл, Таңды, Чеди-Хөл, Эрзин, Тес-Хем, Кызыл хоорай. Көрүлденің болур чери—Таңды кожуунуң Дүрген суурда Культура бажыңы.

Улусчу театрлар аразынга республика көрүлдезинің пинги ээлчээ чөөн зонадан эгелээн. Ол июль 20-де Таңдыда Дүрген суурда Культура бажыңынга болуп эрткен.

...Делгем залда олуттарны көрүкчүлер уурук-сууруктап ээлеп турган. Удаваанда залдың чырыы өжүп, таалаңчыг аялга куттула берген. Культура бажыңының алдын-кызыл көжегези ажыттынары билек, оол, кыс ийи башкарыкчы сцена кырынга үнүп келген. Олар залда олурганнар-биле амырменди солушкан соонда, көрүлденин киржикчилерин сцена кырынче чалап, таныштырган. Ол-ла сцена кырынга, көрүкчүлерниң мурнунга, кайы кожуунуң кажан оюн көргүзүүн ойнаарының талазы-биле шилиндегени чоруткан. Көрүлдеге баштай ойнаар эрге Таңды кожуунуң бот-тывынгыр артистеринге онаашкан.

Көрүлденин киржикчилеринге Таңды кожуунуң чагырга даргазы Б. К. Балчыйоол байыр чедирген.

Ооң соонда ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызының сайыды Ч. Ч.-Д. Ондар көрүлденің киржикчилеринге байыр чедиргеш, маргыш чок шын түңнелдерни үндүрерин жюри кежигүннеринге күзээн.

Көжегеге ажыттынган. Көрүкчүлер дораан-на тоол оранынга аалдап келген. Оларның мурнунда дээрги кадын башкызы-биле кичээлдеп олурар. Ол башкызының тайылбырын-даа орта дыннавас, харын-даа ооң-биле маргыжып, башкызын аайдедир айбылап, дужаап шаг боор. Дээрги кадынның чаныңын дедир, каржызы-даа дегет. Шииде болуушкун Чаа чыл будуузунде болуп турзажок, ол кадын Чаа чыл байырлалында хөк-даваннар чыып эккээр чарлык үндүрер... Таңды кожуунуң Дүрген суурда ургларның «Челээш» шии бөлгүмүүнүң ойнааны С. Маршактың «Он ийи ай» деп шиизи шак ынчаар эгелээн.

Шииде Дүрген школазының өөреникчилери хаара туттунган. Устова Настя (дээрги кадын), Полочева Лена (уруу), Краснова Лена (хөдел кыс) оларның ойнаан овур-хевири көрүкчүлерниң кичээнгейин чаалап алган.

Маная бир онзалап демдеглеп каар үүл: шииниң кааста лгазы, костюму. Киржикчилерниң идик-хеви, дерип каастаны — шииде үени бурунуг-биле бадыткап турар. Шииге ындыг аяншинчини киирериге, ооң чурук каасталгазын кылган Ирина Молчанованың үлүү. Мындыг берге үеде ургларбиле ажыллап, оларнын-биле шии тургузуп деп чүве белен эвес херек.

Сценага дараазында Эрзинде Мөренниң улусчу театрының артистери үнүп келген. Олар шылгараңгай француз чогаалчы Ж.-Б. Мольерниң «Албадаттырган эмчи» деп үш көжегелиг комедиязын ойнаан. Ону Санчымаа Бичелдей тургускан.

Мөренчилер уран талантылыг ойнаан. Оон аңгыда, бо шииде оларның көрүкчүлерни-даа, жюри кежигүннерин-даа сонуургадыпкан бир чүүлү бар. Ол болза, шииниң киржикчилериниң идик-хеви болгаш ойнакчыларга тааржыр париктер-дир. Акша-төгерик чедишпес бо нарын үеде ындыг идик-хепти тып, даарап, париктерни тып алыры белен эвес. Ону уран чүүлге хандыкшып бердинген, ажылынга ынак кижилер кылып шыдаар. Чогум-на ындыг кижилер кыдыг көдээ суур Мөренде бар болганы ол-дур. Шииниң кааста лгазын Степан Докталай, сцена шимчээшкиннерин Лира Чула олар кылганнар. Шиини орус дылдан Сай-Суу Сюктермаа таарыштыр очулдурган.

Сөткилдерге таарышканын илереткен, сонуургап көргенин бадыткаан адыш часкаашкыннары диңмиреп турган.

Бот-тывынгыр көдээ артистерниң дүштеки чапсары Бай-Хаак суурдан ырак эвесте. Уургайлыг аржаанның чанынга болган. Ында кадын эмнеп, дыштанып келгеннер-ле хөй. Оларның аразында РФ-тиң алдарлыг артизи Екатерина Кенденбиль, ТР-ниң алдарлыг артистери Галина Мунзук, Дыртык Монгуш олар база бар. Олар театр уран үүлүнүң талазы-биле мындыг хөй киржикчилиг көрүлде болуп турарынга болгаш республиканың чер-черлеринде театр уран үүлүнге сонуургал бо берге үеде ара соксаваанынга аажок өөрүп турганнар. Көрүлденің киржикчилери арыг агаарлыг, ногаан арга-эзим аразынга аштаныр-чемненген.

Катап-ла алдын-кызыл көжеге ажыттыган. Бо удаада сценаның ээлери Чеди-Хөл кожуунуң «Сайлыг» көдээ Культура төвүнде тургустунган «Идегел» улусчу театрының бот-тывынгыр артистери болган. Олар билдингир тыва чогаалчы С. Сүрүң-оолдуң «Чалатпаан аалчы» деп чаңгыс көжегелиг шиизин ойнаан. Шиини тургускан болгаш ында сцена кааста лгазын Дүмен Монгуш кылган.

«Баштайгы көрүштен ынакшыл». Бии-Хемде Туранның улусчу театрының бот-тывынгыр артистериниң ойнаан шиизиниң ады ол. Ооң автору—Чечена Тарый-оол. Шииде болуушкуннар бо хүннерде хоорайның амыдыралындан алдынган.

Маңаа, сценага бодун ап, көрүкчүлер-биле харылзажып билир чорукту демдеглээри черле артык эвес. Шии эгелээр мурнуу чарыында-ла көрүкчүлерниң кичээнгейин шииниң чарлакчызының өткүт, тода үнү бодунче «сорунзалапкан». Ол болза ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Марк Оюн-дур. Көрүкчүлер мурнунга ол үнүп келге , амыр-менди солушкаш, шииниң киржикчилерин бедик көдүрлүүшкүннүг чарлаан. Ол-ла темп-биле шии эгелээн.

Туранчыларның көргүскен бо шиизиниң бир онзагай талазы — каяа-даа ойнап көрбээн чаа шиини тургусканы, тыва шии чогаалынга бир чаа авторнуң немежип келгени. Шииниң бижиттингенинде ам-даа чедир ажылдаттынмаан черлер бар. Ында маадырлар аразында үскүлежиишкиннерни ам-даа күштелдирип, ооң сөс-домаан хөөглап ажылдаары күзенчиг.

«Сөөлгү төвениң чүүгү аар». Чогум-на ындыг «үүле» Кызыл кожуунуң Шамбалыг суурда бот-тывынгыр артистерге онаашкан. Олар биллингир тыва чогаалчы Владимир Серен-оолдуң «Хөөннер» деп ийи көжелиг шиизин Оксана Ондарның «Чуртталганың чурумалдары» деп эде адааш, кылып тургусканы-биле ойнаан.

Бо шииде чугаалаар сөстерни уттуп турарындан ийикпе, көргүзүг бүрүзүнде хөй үзүктелиишкиннер бар. Ооң уламындан шиини ойнааны кончуг оожум темпилиг шөйүлчек болган.

Көрүлде төнген. Түңнел сөс жюри кежигүннеринге келген. ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызының сайыдының оралакчызы Виктор Наксыл даргалаан жюри сайгарылганы кылган.

— Көрген шиилеривистен мээң түңнээрим болза— деп, ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызының кол специализи, жюри кежигүнү Айлана Чадамба чугааны эгеледи.—Көрүлденің киржикчи бүрүзүнүң турасоруктуун демдеглээр-дир мен. Үе чеже-даа берге, нарын турда, шии уран чүүлүнге сонуургал өшпээни өөрүнчүг-дүр. Режиссура талазы-биле Эрзин, Бии-Хем, Чеди-Хөл кожууннарның шиилерин тургусканы багай эвес деп көрдүм. «Чалатпаан аалчыда» кадайның ролюн ойнаан Көк Ензакты, «Албадаткан эмчиде» чалча Луканың ролюн ойнаан Чамзы Самданны демдеглээр-дир мен.

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының кол чурукчузу, жюри кежигүнү Начын Шалыктың түңнээни болза:

— Сцена кааста лгазы, идик-хеп талазы-биле Эрзинден Мөренниң улусчу театрының ажылын үнелээр кижи-дир мен. Ол ышкаш Таңдының Дүрген Культура бажыңының чанында ургларның шии бөлгүмүүнүң көргүскен шиизиниң кааста лгазында бир онзагай дилээшкин бардыр. Өске шиилерден чүүдаа эскербедим.

— Бот-тывынгыр артистер чугаалап турар сөс-домаанче улуг кичээнгейни салыр болза эки-дир—деп, бо материалдың автору саналдаан. — Күүседикчилернин чугаазының орта дыңналбазы-биле, көрүкчүлер шиилерниң утказын таптыг билбейн баар-дыр. Ындыг-даа болза бузуреллиг, өткүт тода сөс-домактыг ойнаптарларны чок деп база болбас. Мен бодум хуумда күүседикчилерден «Баштайгы көрүштен ынакшылда» Чаңгыс-Хадыны ойнаан Аяс Күжүгетти демдеглекседим. Оон ынай черчерлерде шии бөлгүмнери, коллективтери ажылдап-ла турар, ынчалза-даа ургларны хаара туткан ындыг бөлгүмнер ховар болдур ийин. Ынчангаш маңаа Дүргенниң ургларын бөлгүмүүнүң ажылын демдеглезе эки. Ургларн коллективи дээш аан.

В. Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрында чогаал кезээниң редактору, жюри кежигүнү Эдуард Мижит мынчаар чугаалаан:

— Шии бижикчилериниң санында чаа автор немежип келгени өөрүнчүг-дүр. Ол болза Чечена Тарый-оол болур. Чаа шиини бижээнинде чамдык четпестер бар-даа болза, ону тургусканы чедимчелиг. Ындыг чорукту деткиир апаар. Кыдыг көдээ черде улус француз классиканы кедергей ойнады, ону канчап демдеглевес деп.

— Көрүлдеге кожуун бүрүзү идепкейлиг киришкен —деп, С. Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүнүң директору Анна Ширин-оол чугаалаан. — Кожууннарда культура килдистериниң даргаларының багай эвес ажылдааны ол. Оларга боттуг дузаны кожуун чагырганларының даргалары чедиргени чугаажок.

Акша-төгерик чогу-биле Тожу болгаш Каа-Хем кожууннардан төлээлер кээп шыдаваын баш бурунгаар дыңнадып каан. турган. Оларның шиилерин тус черлерге барып, жюри кежигүннери көөр болуп дугурушкан. А Тес-Хем кожуундан болгаш Кызыл хоорайдан кандыг-даа дыңнадыг чок болуп, көрүлдеге киришпээни элдеп.

Көрүлдеге ойнаан шиилерге кандыг-даа шаңналдыг черлерни тывыспас деп жюри шиитпирлээн. Түңнелинде, Кызыл хоорайга болуп эртер түңнел көрүлдеге Бии-Хемден Туранның улусчу театрының «Баштайгы көрүштен ынакшыл», Эрзинден Мөренниң улусчу театрының «Албадаттырган эмчи», Дүргенниң ургларның «Челээш» шии бөлгүмүүнүң «Он ийи ай» деп шиилери киржир эргени чаалап алган.

Александр ШОЮН.
Жюри кежигүү.
«Сылдысчыгаш» солуннуң кол редактору.

Эрзинден аңгы-аңгы медээлер

● Тарлашкын тулчуушкунунун 75, Эрзин кожууннуң 55 чыл оюнга тураскааткан байырлал чоокта Эрзин суурга болуп эрткен.

Төөгүлүг тулчуушкуннуң, кожууннун төөгүзүнүң, социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында илеткелди ТР-ниң Президентизиниң Эрзин кожуунда төлээзи Игорь Ламажап кылган.

● Кожууннуң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг үлүүн киириштирип чораан ачы-хавыяазы дээш күш-ажылдың хоочуннарын, ажыл-агыйның адырларында мурнакчыларны база удуртукчуларны кожуун чагырганының юбилейлиг Хүндүлел бижиктери, өртектиг бараан-нар-биле шаңнаан.

● Ниитиниң малындан чаш төлдү онза-менди камгалап алыр талазы-биле коллективтиг ажыл-агыйларның, хойжу бригадаларның, малчыннарның аразында чарышты түңнээн.

Мурнакчы хойжуларны, инекчилерни, тевежилерни, чылгычыларны, сарлыкчыларны, малчыннарны, чолаачыларны, комбайнерлерни, трактористерни, сиген кезикчилерин өртектиг бараанар, моол ширээ, аптаралар, мал-маган-биле шаңнап мактаан.

Байырлалга Мөренниң уран талантылыглары солун концертти бараалгаткан.

64 мөгенин самы-биле күш-культуржу маргылдаа эрткен. Борта шүүлген мөге Владимир Монгуш (Шамбалыг), а Владимир Серен-Хуурак (Сукпак) үжүүрлешкен, үшкү черни Адис Шивит-Хөө (Эрзин) алган.

32 аныяк мөгелерден Чечен-оол Ооржак (Ак-Эрик) шүүлген, Сайдаш Самдан (Кызыл) үжүүрлешкен.

Волейболга эр улустан Айыыл чок чоруктун федералдыг албанының, Чеди-Хөлдүң, Эрзинниң, ургларлан «Эмчи», «Чалыы назын», Олимпий курлавырларының училищезинин командалары шаңналдыг черлерже үнгеннер.

Маргылдааның тиилекчилерин суй белектер, мал-маган, өртектиг бараанар-биле шаңнаан.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.

АРЫГ-ШЕВЕРНИ САГЫЫР

ЭМЧИНИН СҮМЕЗИ

Кодур (чесотка) халдавырлыг аарыгларның бирээзи дээрзин номчукчулар кончуг эки билир. Аарыгның өскүдүкчүлери —кодур аарының кеш иштинге чоруур маңгысталчак саргылары болур. Аарыгның кол даштыкы демдээ — кештің кижидип келири, ол ылаңгыя дүнеки үеде дыка күштелип келир, дырбаарга-даа ол белен оожургавас. Аарыгның кол демдектери ындыг.

Кодурнуң өскүдүкчүлери, саргылар, колдуунда-ла холдуң салааларының аразынга, холдун болгаш буттарның улуг үстериниң иштики талаларынга, кижиниң иштинге (хинин долгандыр) буттар сыгыларынга, дөңмектин улуг эттеринге өзүп тараар болгаш шак ол черлерни кончуг күштүү-биле кижидип дырбандырар. Аарыг кижи дырбанырга, кешке балыглар тыптып келир, а бир эвес олче хир кирер болза, иринерлиг балыглар (оюлганнар) тыптып кээп болур. Кодур саргызының кол ылгавыр демдээ — саргының кеш иштинче болгаш кештен ооң үнген истери болур (кешке эжеш, эжеш хевирлиг точкалар тыптып келир).

Бистин республикада чесотка ам-даа бар бооп артпышаан. Байдал чүге ындыгыл дээрге, ооң чылдагааннары аңгы-аңгы: ол аарыг дугайында чоннуң билии ам-даа кошкак болуп турарында, ооң-биле кады амыдырал-чуртталганың деңнелиниң кудулап батканы, санитарлыг байдалдың кудузу.

Кодур саргызы амгы үеде ону эмнеп турар эмнеривиске чанчыгып, белеп күш четтирбес апар чыдар ындыг байдал база бар. Ооң-биле кады санитарлыг байдалдың кудузу база салдарлыг бооп турар деп чүвени база катап айтып каайн. Чупар-бажың ажылдавайн турар суурлар бар-дыр, ону чүү деп көөрүл? Арыг-силигге, санитарлыг байдалга хамаарыштыр алыр болза, чугула бир айтырыг ол-дур. Ындыг турзажок, черчерде чагырга органнары олче орта кичээнгей салбас боор-дур. Ону черле бодаар болза эки.

Кодур талазы-биле сан-чурагайларны ап көөр болза, ол көргүзүүр бөгүнде 1995 чылда турганын бодаарга, шору кудулап бадып келген деп болур, ындыг-даа болза бо чылдың дөрт айларында кодурдан 1973 кижи аараан бооп турар. Ону тус-тус черлерге хамаарыштыр алыр болза, Кызыл хоорайдан 712 кижи, Чөөн-Хемчик кожуундан 254, Барыын-Хемчиктен — 400, Кызыл кожуундан 143, Улуг-Хемден—120 кижи аараан.

Бир эвес кижи бүрүзү хуудда санитар-гигиенаны сагыыр болза, бо халдавырлыг аарыгдан аарывас ужурлуг. Ол сорулга-биле өске кижиниң чоттунар аржыылын, эзт-дурбүүрүн, дыранар дыргаан, орун-дөжээн ажыглап болбас. Иштики хепти, орун-дөжектиң чоорганнарын эки чуур, изиг илиир-биле базар.

Кодурдан аараан кижи бир эвес бажыңынга эмненир апараа, ооң орун-дөжээн, аржыылын кады чурттап турары өске улустан аңгылаар, иштики ак хепти 1-2 хуу содага хайындырып турган чуур. Даштыкы хевин изиг хүнге 7 хүн, азы кыжын болза, соокка 2 хүн тургузар.

Аарыгның эге демдээ көстүп келзе-ле, эмчиге барып, ооң сүмезин алыры эргежок чугула.

Бичел БҮРҮНЧАЛ.
Республиканың медицина профилактика төвүнүң эмчизи.

ХОЛ БӨМБҮҮНҮҢ ХООЧУНГА

Аспан Чыртак-оолович Монгуштуң 50 харлаанынга тураскааткан хол бөмбүүнүң маргылдаалары Ак-Довурак хоорайга болуп эрткен.

80 чылдар үезинде хол бөмбүүнге чараш ойнаарынга сурагжып турган Аспан Монгушту хоочун ойнакчылар сактыр боор. Тыва Республиканың чеди дакпыр чемпиону, Барыын-Хемчик кожууннуң шилиндек командазының капитаны, арай ортумак дурт-сынынга чалынмас, дыка бедидир шурааш, ийи-үш дозугну өттүр шааптар. А. Монгуштуң ындыг чараш, кашпагай оюнун үнелеп, республика командазынга ойнадыр турганын база республиканың адын камгалап, Абакан, Красноярск, Иркутск хоорайларга зона маргылдааларынга чедишкинниг ойнаанын бодуу чугаалап турар.

А. Ч. Монгуш кожууннуң, хоорайның спорт комитеттеринге даргалап, Кызыл-Мажалыктың ургларның спорт школазын удуртуп, амгы үеде Ак-Довуракта ургларның спорт школазында өөредилге эргелекчилеп, аныяк ургулар, ооллдарның дагдыныкчызы бооп, спорттуң бүгү хевирлерин сайзырадырынга болунуң үлүг-хуузун киирип чоруур. Ол дөрт ооллдуң төлептиг адазы, кижизидикчизи, ийи оглу Макар биле Руслан хол бөмбүүнге хоорайның шилиндек командазының кежигүннери, хеймер оглу база хол бөмбүүнүң секциязынга барып, ол нептереңгей оюнун чажыттарын адазындан өөренип ап турар.

Хоочун ойнакчы Аспан Монгуштуң 50 харлаанынга тураскааткан хол бөмбүүнүң фестивалы «Асбест» стадионнуң спортчу шөлдеринге болуп эрткен. Анаа республиканың барык бүгү кожууннарындан, Ак-Довурактан 38 шилиндек команда, 284 аныяк, хоочун эр, хөрээжен ойнакчы хол бөмбүүнүң байырлалынга киржир аргалыг болган.

ТР-ниң Иштики Херектер яамызының сайыды С. С.-Б. Монгуш, Каа-Хем, Чеди-Хөл кожууннарның чагырга даргалары С. К. Долгар, В. М. Оюн олар боттарының эр. хөрээжен шилиндек командаларын удуртуп алгаш келгени, оларның спортчу оюнарга ынак болганын көскүзү-биле херечилеп турары ол-дур.

ТР-ниң спорт комитединиң даргазы С. Ы. Ооржак бүгү спортчуларга Президентиниң, Чазактың болгаш спорт комитединиң мурнундан байыр чедиргеш, Президентиниң Чарлыын номчуп, Аспан Монгушка хүндүлел бижикти, бир миллион акша шаңналын тывыскан. Каа-Хем кожууннуң чагырга даргазы С. К. Долгар бодунуң спортчуларының мурнундан юбилярга аас-кежиин, кадыкшылды, хол бөмбүүн сайзырадырынга чедишкиннерни күзеп, белекти тывыскан.

Ийи хүн үргүлчүлээн спортчу чидиг демиселге аныяк ооллдардан Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Ак-Довурактың бирги командалары боттарының бөлүктеринге тиилээш, түңнел оюннарга ойнаан.

Аныяк ургулардан бирги черни Кызылдың башкы училищезиниң командазы бүзүрелдии-биле алган. Бай-Тайга кожууннуң, Кызылдың олимпийжи курлавырлар училищезиниң командалары ийиги, үшкү черлерни тус-тус ээлээн. Хөрээжен хоочуннардан Ак-Довурактың, Бай-Тайганың, Каа-Хемниң командалары бирги, ийиги, үшкү черлерни тус-тус алган.

Кызыл-оол КИНСАН,
маргылдааның кол секретары.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

АВГУСТ 1, эрги сан-биле 17, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, демир олуттуг, ак аът хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Куда-дой кылбас, келин айтырбас, чевег-хөөр эргивес, а өске үүнү-даа кылып болур хүн.

АВГУСТ 2, эрги сан-биле 18, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, октаргай олуттуг, аксымаар хой хүнү. Кыс мага-боттуг, хиреліг хүн. Кыс дилээр, куда-дой кылыр, баш таартырынга эки хүн. Чевег-хөөр барып, хөөржүдүлге кылырда, шагын барымдаалаар, ырак-узак оруктардан кичээнир.

АВГУСТ 3, эрги сан-биле 19, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, суг олуттуг, кара мечи хүнү. Эр мага-боттуг, хиреліг хүн. Ырак-узак чоруур, баш таартырынга, чер ажылы кылырынга тааржыр, а хөөржүдүлгеге, куда-дой кылырынга таарымча чок. Бо хүн, аргалыг болза, мал чарыыза эки.

АВГУСТ 4, эрги сан-биле 20, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, даг олуттуг, каразымаар даг-даа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкүлүг хүн. Куда-дой кылбас, а өске үүге-даа эки, кылып бүдүрүп болур хүн.

АВГУСТ 5, эрги сан-биле 21, понедельник, Ай сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, ыяш олуттуг, көк ыт хүнү. Эр мага-боттуг, хиреліг хүн. Мөчээннер ажаавас, куда-дой кылыш, ырак оруктарже аттаныры хоруглуг.

АВГУСТ 6, эрги сан-биле 22, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, салгын олуттуг, көксүмээр хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эн эки хүн. Бөгүн үүнү-даа кылып бүдүрүп болур.

АВГУСТ 7, эрги сан-биле 23, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, от олуттуг, кызыл күске хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн үүнү-даа бүдүрер, чорук чогунгур эки хүн.

АВГУСТ 8, эрги сан-биле 24, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, чер олуттуг, кызылызымаар инек хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Кыс дилевес, а өске үүнү-даа кылып болур хүн.

АВГУСТ 9, эрги сан-биле 25, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, демир олуттуг, сарыг пар хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Мал сатпас, чарывас, садыглавас, ырак чорбас, а өске үүнү-даа кылыр, бүдүрер эки хүн.

АВГУСТ 10, эрги сан-биле 26, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, октаргай олуттуг, сарыгзымаар тоолай хүнү. Үүгле куда-дой кылбас, а өске үүнү-даа кылып болур.

АВГУСТ 11, эрги сан-биле 27, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, суг олуттуг, ак улу хүнү. Куда-дой кылбас, ырак орукта рже аттаныр, баш таартырынга таарымчалыг хүн.

АВГУСТ 12, эрги сан-биле 28, понедельник, Ай сылдыстыг, 5 сарыг меңгилиг, даш олуттуг, аксымаар чылан хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлы хиреліг хүн. Ырак орукта рже аттаныр, баш таартырынга таарымчалыг хүн, а чевег-хөөр эргивес, куда-дой кылбас болза эки.

АВГУСТ 13, эрги сан-биле 29, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, ыяш олуттуг, кара аът хүнү. Эр мага-боттуг, хиреліг хүн. Ырак-узак оруктарга таарымчалыг бол, куда-дой кылбас, чевег-хөөр эргивес, мал чарывас, садыг-саарылга кылбас хүн.

АВГУСТ 14, эрги сан-биле 30, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, салгын олуттуг, каразымаар хой хүнү. Кыс мага-боттуг, бүдүү хүнү. Мал чарывас, ак чем үндүрбес, кыс дилевес, кижи орнукшутпас, а ырак-узак оруктарже аттанырынга эки хүн.

АВГУСТ 15, эрги сан-биле 1, күстүн ортаа айы, четверг, Эдирээ-Хыйырак (Юпитер) сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, от олуттуг, көк меңгилиг, сугаар-даа кылыр, а өске үүнү-даа кылып болур.

АВГУСТ 16, эрги сан-биле 2, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, чер олуттуг, көксүмээр дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкүлүг эки хүн. Дээргилерге бараалгаар, хөөржүдүлге кылыр, хонук эрттирер, дүрүм-саавыр үндүрер. хөреңги эмгелеп шыгжаар, а куда-дой кылбас, ырак оруктардан кичээнир.

АВГУСТ 17, эрги сан-биле 3, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, демир олуттуг, кызыл ыт хүнү. Эр мага-боттуг, хиреліг хүн. Бөгүн мөчээннер орнукшудар, хонук эрттирер-даа болза, куда-дой кылбас, келин айтырбас, ырак-узак оруктардан кичээнир.

АВГУСТ 18, эрги сан-биле 4, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 8 ак меңгилиг октаргай олуттуг, кызылзымаар хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкүлүг хүн. Чер каспас, мөчээннер ажаавас, а өске үүге-даа эки, чорук чогунгур хүн.

АВГУСТ 19, эрги сан-биле 5, понедельник, Ай сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, суг олуттуг, сарыг күске хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкүлүг хүн. Ырак аттаныр, куда-дой кылып, келин дилээр, баш таартыр, а чаш уруг азырандаа бербес, чевег-хөөр баар апарза, шагын сагыыр.

АВГУСТ 20, эрги сан-биле 6, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 6 ак меңгилиг, даг олуттуг, сарыгзымаар инек хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкүлүг эки хүн. Ырак-узак оруктарже аттаныр, хөөржүдүлге кылыр, хонук эрттирер, баш таартыр, а мал чарывас, куда эрттирбес, садыг-саарылга кылбас.

АВГУСТ 21, эрги сан-биле 7, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, ыяш олуттуг, ак пар хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бөгүн үүгле мөчээннер ажаавас, бир эвес ажаар апарза, үе-шагын сагыыры чугула, өске үүнү-даа кылып бүдүрер хүн.

АВГУСТ 22, эрги сан-биле 8, четверг, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 4 ногаан меңгилиг, салгын олуттуг, аксымаар тоолай хүнү. Кыс мага-боттуг, хиреліг хүн. Мөчээннер орнукшудар, чевег-хөөрге от кыпсыр, а куда-дой кылбас, келин дилевес, ырак аттанза, бодамчалыг чоруур.

АВГУСТ 23, эрги сан-биле 9, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 3 көк меңгилиг, кара улу хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хиреліг хүн. Ырак-узак оруктарга таарымчалыг, баш таартыр, а мөчээннер ажаавас, куда-дой эрттирбес.

АВГУСТ 24, эрги сан-биле 10, суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 2 кара меңгилиг, чер олуттуг, каразымаар чылан хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Дээргилерге бараалгаарынга болгаш бүгү-ле үүлдер кылырынга эки хүн.

АВГУСТ 25, эрги сан-биле 11, воскресенье, Хүн сылдыстыг, 1 ак меңгилиг, көк аът хүнү. Эр мага-боттуг, хиреліг хүн. Кыс дилевес, мөчээннер орнукшутпас, хонук эрттирбес.

АВГУСТ 26, эрги сан-биле 12, понедельник, Ай сылдыстыг, 9 кызыл меңгилиг, октаргай олуттуг, көксүмээр хой хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Мөчээннер орнукшудар, хонук кыпсыр, куда-дой эрттирер, баш таартыр, а ырак-узак оруктардан кичээнир, мал чарывас хүн.

АВГУСТ 27, эрги сан-биле 14, вторник, Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 8 ак меңгилиг, суг олуттуг, көксүмээр хой хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Бөгүн үүнү-даа кылып бүдүреринге эки хүн.

АВГУСТ 28, эрги сан-биле 15, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 7 кызыл меңгилиг, даг олуттуг, кызылзымаар, дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, хиреліг хүн. (Долу ай). Бо хүн бүгү-ле үүлдерге хиреліг. Үүнү-даа кылыр дизе бодамчалыг, маназа эки.

Мадон МОНГУШ тургускан.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363906, корр. сч. 700161629, МФО, 49304729. ИНН—1701008465.

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ.

Кол редактор Ю. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫН КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, А. О. Оксур (харысалгалыг секретары), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-34-17; 3-33-91; харысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетүр — 3-34-49; 3-36-73; көлээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлаллар килдизи — 3-34-57.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужу дулгаазының чагыылгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелиде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттиргеп дугаары — 100007.

Солунда парлаттынган материалларның авторларының болалдары редакцияның гуружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделада 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы—6042. Чагыг № 105—209.

ЧАРЛААЛ

ДУГУРУШКАН ӨРТЕКТЕР ЕЗУГААР

Тыва Республиканың Күрүне эт-хөренгизин эргелеп-башкарар талазы-биле күркомитеди дугурушкан өртек ёзугаар техниктиг спиртти садып-сайгарып турарын дыңнадып тур.

Харылзажыр телефон дугаары 3-78-24, дугуржуп чугаалажыры-биле келир адрес: Кызыл, Чүлдүм кудумчузу, 18, кабинет № 424, Чазак бажыңы.

Бай-Тайга кожуун, Ээр-Хавак суму чагыргалары, кожууннуң өөредилге килдизи, Тээли № 2 ортумак школазының коллективи улус өөредилгезиниң тергиини, хоочун башкы

Салчак Мөнгеевна ЧЕДЕР-ООЛДУҢ

мөчээнин дыңнатпышаан, ооң өг-бүлезинге, төреллеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Ишт